

Nagy Eszter

Lyrai inspirációk

A Mátvás-Graduale képciklusának szöveges forrásáról

Hoffmann Edith, akinek rengeteget köszönhet a Corvina-kutatás, a következő megjegyzéssel értékelte a *Mátvás-Graduale* miniatúráit: „E képek nagy része kétségtelenül másolás: silány kivitelben a legszebb kompozíciók.”¹ Tény és való, ami a tér- és figuraábrázolást illeti, számos ügyetlen megoldással találkozunk a kódex lapjain. A lehetséges mintaképeket azonban, ami alapján ezek a feltételezett másolatok készültek, az elmúlt közel száz évben sem sikerült azonosítani. Hoffmann Edith sommás ítéletével szemben a *Graduale* ikonográfája teljesen egyedi, és több részletében máig homályos.

A rendhagyó témákat a kivételesen gazdag dekoráció igénye hívta életre. A gradualékban általában csak a legfontosabb ünnepek kezdetét díszítette figurális iniciálé, ahol az ünnepből egyértelműen következett a miniatúra témája: így például a karácsonyi misét *Krisztus születése*, a húsvéti szertartást pedig a *Feltámadás* illusztrálta. A *Mátvás-Graduale* képi programja azonban ennél sokkal ambiciózusabb. A kötetben, mely a nagyszombattól az egyházi év végéig terjedő időszak miséin elhangzó változó énekeket tartalmazza, minden misét nagy méretű jelenetes iniciálé nyit. Ez a díszes címlapon felül összesen negyvenhat miniatúrát tesz ki, melyek közül csak a húsvéti misének, Krisztus mennybemenetelének, a pünkösdnek és az úrnapnak volt jól

bevált ikonográfája. A többi mise esetében egyfajta „ikonográfiai vákuummal” kellett megküzdeni: ki kellett találni, mi legyen a kapcsolódó miniatúra témája.

Abban a néhány hasonlóan gazdagon díszített gradualékban, amellyel az emléanyagban találkoztam, alapvetően kétféleképpen oldották meg ezt a problémát: vagy prófétaalakokat festettek a nem kiemelt vásárnapok élére, vagy pedig az adott napra kijelölt evangéliumi részletet jelenítették meg.² Csak találgathatunk, miért nem ezeket a megoldásokat választották a *Mátvás-Graduale* díszítésére: a próféták ismétlődő sora túl egyhangúnak tűnhetett, míg az evangéliumi témákat talán egy másik, Mátvásnak készülő liturgikus kódex, a *Holkham Hall-i Evangelistarium* miatt vetették el. Ebben ugyanis az eredeti tervek szerint minden evangéliumi részletet jelenetes miniatúra kísért volna,³ így – amennyiben a *Gradualét* és az *Evangelistariumot* is a budai várkapolna számára készítették – redundáns lett volna, ha ugyanazok a témák ismétlődnek egy azonos helyre szánt, a liturgikus mellett elsősorban reprezentációs célokat szolgáló könyvegyüttesen belül. A *Mátvás-Graduale* esetében tehát teljesen egyéni utat választott a „koncipiátor”, de arra, hogy milyen elgondolás szerint választotta ki a jelenetek témáját, még nem született maradéktalanul meggyőző válasz.

* A kutatást az NKFIH K 129362 projekt támogatta.

1 HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilmek*. Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1929. 86.

2 Próféták szerepelnek a muranói San Michele kamalduli kolostor egykori 14. századi gradualékban (ma szétszóródva), lásd Gradual for San Michele a Murano. In: *Painting and Illumination in Early Renaissance Florence, 1300–1450*. Exhibition catalogue. Ed. by Ann Lucke. New York, Metropolitan Museum of Art, 1994. 155–166. Kat. 17a–g. (Gaudenz Freuler); és a piacentzai San Sisto bencés apátság gradualékban: Graduale 1–3, 1475–1480, magángyűjtemény. *I corali benedettini di San Sisto a Piacenza*. Catalogo della mostra. A cura di Milvia BOLLATI. Piacenza, Musei Civici, 2011. 126–141. Az aznapi

evangélium a téma egy töredékekben fennmaradt gradualékban, amelynek lapjait részben magángyűjteményben, részben a velencei Fondazione Giorgio Ciniben (inv. 2174 és 2175) őrzik, lásd Gaudenz FREULER: *Italian Miniatures from the Twelfth to the Sixteenth Centuries*. Cinisello Balsamo, Milano, Silvana Editoriale, 2013. 728–741. Kat. 82; a sienai katedrális gradualékban: Siena, Libreria Piccolomini, Cod. 18.3, 19.4, 20.5, 21.6, 22.7, 23.8, 24.9, 25.10, lásd Maria Grazia CIARDI DUPRÈ DAL POGGETTO–Clemente TERNI: *I corali del Duomo di Siena*. Milano, Electa, 1972. 33–37.

3 Az *Evangelistarium* el nem készült képi ciklusáról lásd NAGY Eszter: A címlapon túl. A *Holkham Hall-i Evangelistarium* szövegéről és hiányzó miniatúráiról. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 4. sz. 393–397.

1. Mattatiás megöli a bálványimádó zsidót
Graduale romanum, 1480-as évek
 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 157r

A miniatűrök ikonográfiai leírására elsőként Varjú Elemér vállalkozott, de témameghatározásai sokszor pontatlanok vagy tévesek.⁴ Mindazonáltal a további kutatás szempontjából előremutató módon kapcsolta össze egy-egy esetben a bevonulóénekek szövegét az ábrázoltakkal. Az ő nyomdokain haladt tovább Soltész Zoltánné, akinek a legtöbb jelenet máig helytálló azonosítását köszönhetjük.⁵ Sikertült bizonyítania, hogy az iniciálék jó része az introitus szövegének szó szerinti ábrázolása. Más esetekben a bevonulóének forrásául szolgáló teljes zsoltárban vagy az aznapra kijelölt olvasmányban találta meg a miniatűrát megmagyarázó szöveget. A képek egy másik csoportjában pedig Dávid király életének jeleneteit ismerte fel (fol. 76v, 95r, 99r, 103r, 132r, 136v), amelyek az imádkozó király hétszer visszatérő alakjával tulajdonképpen egy alciklussá állnak össze.

Míg Soltészné témameghatározásai csak néhol szorulnak pontosításra, a képi ciklusról adott átfogó értelmezése jóval problematikusabb. Állítása szerint a

miniatűrök többsége a „tipológia szellemében komponált”, melyek gyökerét legtöbbször a *Bible moralisée*-k több mint kétszáz évvel korábbi képi hagyományában véli felfedezni.⁶ A lapszéldíszében a Feltámadás előképeit felvonultató címlaptól (fol. 3r) eltekintve azonban a *Graduale* lapjairól teljességgel hiányoznak a jól ismert tipológiai ciklusok (*Bible moralisée*, *Biblia pauperum*, *Speculum humanae salvationis*) ótestamentumi–újtestamentumi jelenetpárjai, sőt, bármiféle szisztematikus megfeleltetés Ő- és Újszövetség között. Az ótestamentumi témák feldolgozására a francia és burgundi udvari művészet köréből hozott párhuzamok pedig csak nagyon tág kultúrtörténeti kontextusát adják a *Graduale* illusztrációinak, témaválasztásukat, a liturgikus szöveggel való kapcsolatukat egyáltalán nem magyarázzák meg.⁷

Mattatiás és Ábrahám – két kulcsjelenet

Ezek a problémák az introitus szövegét hűen visszaadó miniatűröket látszólag nem érintik. Indokoltnak tűnik a zsoltárok szerzőjét, Dávid királyt középpontba állító ábrázolások szerepeltetése is a zsoltárokból vett idézetek, vagyis az introitusok szövegének élén, bár ezekben az esetekben már felmerül a kérdés, hogy miért épp ezekhez a zsoltáridézetekhez rendelődnek a Dávid-ábrázolások, és vajon esetleges-e, hogy életének melyik epizódját jeleníti meg az iniciálé, vagy szorosabb az összefüggés a szöveggel.

Van azonban néhány miniatúra, amelyeknél semmilyen magyarázattal nem szolgál sem az introitus, sem az aznapra mise egyéb szövege a témaválasztásra. Soltészné helyesen azonosítja a fol. 157r ábrázolását (1. kép) a Makkabeusok 1. könyvében leírt epizóddal, amikor a Makkabeus testvérek apja, Mattatiás megöli a bálványimádó zsidót (1Mak 2,22–24).⁸ De nem ad választ arra, hogy miért épp ez a jelenet került a pünkösdi utáni 17. vasárnap élére, melyet a következő introitus vezet be: „Igazságos vagy, Uram, és ítéleted igaz, bánj szolgálóddal irgalmad szerint” (Zsolt 118,137, 124).⁹ Nemcsak a bevonulóének, hanem az aznapra mise szövege sem említi sehol, utalásszerűen sem a Makkabeusokat.

4 VARJÚ Elemér: Két Corvin-kézirat (Két melléklettel és három szöveggel). *Magyar Könyvszemle*, 16. 1908. 6–18.

5 SOLTÉSZ Zoltánné: *A Mátyás-Graduale*. Budapest, Magyar Helikon-Corvina, 1980.

6 Uo. 35.

7 Uo. 36–40.

8 Uo. 128.

9 A miseszövegek magyar fordításához a következő kiadást használtam: *Magyar–latin misszálé az év minden napjára a római misekönyv szerint*. Ford. és szerk. SZUNVOGH Xaver Ferenc. Budapest, Szent István Társulat, 1944.

Hasonlóan problematikus a szeptemberi kántorböjt péntekjéhez kapcsolt ábrázolás (2. kép). A jelenetet Medvigy Mihály azonosította helyesen az Ábrahámot tüzes kemencébe vető káldeusok apokrif történetével, arra azonban nem tett kísérletet, hogy megindokolja, miért ezt a témát választották a 104. zsolnárból idéző introitushoz, amely így szól: „Vigadjon az urat keresők szíve és erősödjetek meg, keressétek színét mindenkoron” (Zsolt 104,3–4).¹⁰ Jóllehet a 104. zsolnár három helyen is említi Ábrahámot, a tüzes kemencéből való megmeneküléséről nem szól, a prófétáit megvédő Isten szavait (Zsolt 104,15) pedig nem kifejezetten rá vonatkoztatja. Nem magyarázza szerepeltetésüket az adott ünnepnél, illetve zsolnáridézetnél a képi hagyományuk sem: Mattatiás tette a Makkabeusok könyvének volt gyakori nyitóminiatúrája az illusztrált Bibliákban, míg a tüzes kemencéből szabaduló Ábrahám ábrázolása a *Sepulchrum humanae salvationis* című tipologikus műből ismert (31. kép).

Hacsak nem nagyon távoli asszociációkon alapuló vagy teljesen *ad hoc* a kapcsolat a kép és az introitus között ezekben az esetekben, akkor valamilyen más, az értelmezésbe eddig be nem vont – a mise és a Biblia textusán kívüli, ám azokhoz mégis szorosan kötődő – szöveg állhat a témaválasztás háttérében.¹¹ Így elsőként a zsolnármagyarázatok körében tűnt érdemesnek vizsgálni. A 118. zsolnár értelmezésénél a korban széles körben ismert magyarázatok – mint Jeromos, Ágoston, Cassiodorus vagy a *Glossa ordinaria* kommentárjai – közül egyik sem említi sem Mattatiás tettét, sem általában a Makkabeusokat.¹² A 104. zsolnárnál pedig, noha többük

2. Az Úr megmenti Ábrahámot a káldeusok tüzéből
Graduale romanum, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 165v

is utal Ábrahámra, Jeromos még a káldeusok földjéről való kivonulásáról is megemlékezik, a kemencéből való megmeneküléséről mindannyian hallgatnak.¹³

A két jelenet szerepeltetéséhez a kulcs Nicolaus de Lyra gigantikus munkájában, a *Postilla litteralis super totam Bibliam* című, a teljes szentírási szöveget feldolgozó bibliamagyarázatában található.¹⁴ A 118. zsolnár nyolc-

10 MEDVIGY Mihály: A Mátyás-Graduale egyik miniatúrája és az Ábrahám-ikonográfia. *Művészettörténeti Értesítő*, 47. 1998. 215–218.
11 Soltészné könyvéről írt recenziójában Csapodi Csaba lényegében az *ad hoc* kapcsolat lehetőségét veti fel azoknak a miniatúráknak az esetében, ahol az introitus nem magyarázza a témaválasztást: Csapodi Csaba: A Mátyás Graduale. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat Soltész Zoltánné írta. Budapest 1980. Magyar Helikon. Corvina. 146/(1) lap, 1 mell. *Magyar Könyvszemle*, 97. 1981. 254.
12 [Jeromos:] *Commentaires abrégés sur les psaumes / Breviarium in psalmos*. In: *Œuvres complètes de Saint Jérôme*. Traduites en français et annotées par Jean François BAREILLE. Paris, Louis Vivès, 1884. 12. köt., 98–99; Szent Ágoston: *Zsolnármagyarázatok*. VI. kötet, 110–132. zsolnár. Ford. Diós István. Budapest, Jel, 2019. 181–184; Magnus Aurelius Cassiodorus: In *Psalterium*. In: *Uő: Opera Omnia*. Rouen, Antonius Dezallier, 1679. 2. köt., 421–422; *Biblia cum glossa ordinaria*. Strassburg, Anton Koberger, 1481. 2. köt., fol. 309v–310r; Petrus Lombardus: *Glossa psalterii*. Nürnberg, Johann Sensenschmidt–Andreas Frisner, 1478. Fol. 283r–284v. Guillelmus Durantus átfogó liturgiagyarázata, a *Rationale divinarum officiorum* ugyan említi a Makkabeusokat a pünkösd utáni 17. vasárnap miseliturgiájánál, de csak az evangéliumi passzus kapcsán, amely ráadásul nem azonos a *Missale romanum* által erre a napra rendelt perikópával. Mattatiás

tettét Durantus se hozza szóba: Guillelmus Durantus: *Rationale divinarum officiorum* V–VI. (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 140 A.) Ediderunt Anselme DAVRIL–Timothy M. THIBODEAU. Turnhout, Brepols, 1998. 566–568. (Lib. VI., cap. 131.)

13 Jeromos 1884 (*ld. 12. j.*) 12. köt., 12–18; Szent Ágoston: *Zsolnármagyarázatok*. V. kötet, 92–109. zsolnár. Ford. Diós István. Budapest, Jel, 2018. 299–300; CASSIODORUS 1679 (*ld. 12. j.*) 2. köt., 353–359; *Biblia cum glossa ordinaria* 1481 (*ld. 12. j.*) 2. köt., fol. 294v–296r; LOMBARDUS 1478 (*ld. 12. j.*) fol. 239r–243v. Durantus nem is említi Ábrahámot: DURANTUS 1998 (*ld. 12. j.*) 568. (Lib. VI., cap. 133.)

14 Modern kritikai kiadása nincs a *Postillának*, az elemzéshez az 1485-ben Kölnben megjelent kiadást használom: Nicolaus de LYRA: *Postilla super totam Bibliam*. Ed. Matthias DOERING. Köln, Ulrich Zell, 1485 (GW: M26502). Ez a kiadás tartalmazza Paulus Burgensis megjegyzéseit és az öt cáfoló Matthias Doering replikáit is, amelyeket az elemzés egy pontján figyelembe kívánok venni. A *Postilla* 1477-ben Mantovában, Paulus de Butzbach kiadásában jelent meg először Paulus Burgensis és Doering kommentárjaival kiegészítve, de ehhez nem volt hozzáférésem. A műről egy nemrég megjelent tanulmánykötet nyújt átfogó elemzést: *Nicholas of Lyra: The Senses of Scripture*. Ed. by Philip D. W. KREY–Lesley SMITH. Leiden–Boston–Köln, Brill, 2000.

3. Úrnap körmenet. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 69v

soros egységeit – amelyek kezdőbetűi az eredetiben a héber ábécét adják ki – Lyra külön-külön értelmezi, egy rövid bevezetővel nyitva a sorról sorra (olykor szóról szóra) haladó kommentárt. Az introitus, amelyhez a Mattatiás tettét ábrázoló miniatúra kapcsolódik, a Cåde betűvel indító strófa első sorával kezdődik (Zsolt 118,137). Az ehhez az egységhez fűzött rövid bevezetőben Lyra arról a buzgalomról szól, amelyet a zsoltárstrófa 3. sora említ („Emészt a buzgóság házadért, mert ellenségeid feledik szavadat.” Zsolt 118,139). Az „isten törvény iránti buzgalom” azon alesetére, amikor a jogos indulatot a törvény áthágása váltja ki, éppen Mattatiás tettét hozza fel példaként, szó szerint idézve a vonatkozó ószövetségi passzust (1Mak 2,24).¹⁵

Hasonlóan egyértelmű a kapcsolat az Ábrahámot a tüzes kemencében ábrázoló miniatúra és Lyrának az aznapi introitus forrásszövegéhez, a 104. zsoltárhoz fűzött magyarázata között. A bevonulóénekekben idézett 3–4. sornál ugyan még Máté evangéliumának „aki keres, talál” passzusára hivatkozik (Mt 7,8), de a zsoltár

következő, 5. sorához („Gondolatok csodáira, amelyeket művelt”), már ezt a kommentárt fűzi: „mivel Ábrahámot megszabadította a káldeusok kemencéjéből, ahogy a Genézis XI mondja”.¹⁶ A hivatkozott ótestamentumi szöveghely valójában csak azt beszéli el, hogy Ábrahám atyja, Terach kivezette családját a káldeusok földjéről és Ur városából, azonban a *Postilla* vonatkozó részénél Lyra részletesen elmeséli a városnév és a héber „tűz” szó hasonlóságából született apokrif történetet arról, hogyan vetették a tűzbe Nimród király parancsára a káldeusok a bálványokat elpusztító Ábrahámot.¹⁷

Nicolaus de Lyra *Postillája* – sorvezető a *Graduale* ikonográfijához?

Az Ábrahámot és a Mattatiást ábrázoló miniatúrák esetében egyértelműnek tűnik tehát, hogy a téma meghatározásáért felelős személy Lyra *Postillájából* merített ihletet. De vajon mennyiben tekinthetjük Lyra munkáját a kódex egészének ikonográfiját megvilágító, „programadó” szövegnek? A kérdés megválaszolásához a bibliakommentár és az egyes miniatúrák részletes összevetésére van szükség. A vizsgálódás köréből természetesen szükséges kivonni azt a néhány ábrázolást, ahol – a gradualék hagyományos ikonográfijának megfelelően – magát az ünnepet illusztrálja a szöveg. A húsvét vasárnapi *Feltámadáson* (fol. 3r), az áldozócsütörtöki *Mennybemenetelen* (fol. 54r) és a pünkösti *Szentlélek eljövételén* (fol. 64r) kívül a két körmenetet ábrázoló iniciálé sorolható ide. Az egyik (fol. 50r) az áldozócsütörtök előtti hétfőre eső keresztjárónaphoz kapcsolódik, amelynek hagyományos része volt a körmenet.¹⁸ A másik a pünkösdhétfőhöz tartozó illusztráció, amely azonban tévesen került ide (3. kép): a kép középpontjában, a püspök kezében tartott oltáriszentesség, illetve Aquinói Tamás úrnap himnuszának kezdő sorai a baldachinon („O salutaris hostia quem [sic] celi pandis”) egyértelművé teszik, hogy ezt az ábrázolást az úrnap szertartáshoz szánták. A tévesztés oka pedig minden bizonnyal az volt, hogy mindkét napon ugyan-

15 „Eodem modo zelus diuine legis dupliciter accenditur. Uno modo ex presentia transgressionis ipsius sicut i. macha. ii. dicitur de matathia[:] Accensus est furor eius secundum iudicium legis et insiliens trucidauit illum super aram scilicet iudeum in conspectu eius idolis immolantem.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 223v.)

16 „[...] quia Abraham de fornace caldeorum miraculose liberauit ut

dictum fuit genesis xi.” (Uo. 2. köt., fol. 193r.) A Lyra-idézetek a szerző fordításai.

17 Uo. 1. köt., fol. 85v. Az apokrif történet hagyományozódásához lásd MEDVICY 1998 (ld. 10. j.) 217.

18 *Magyar–latin misszálé* 1944 (ld. 9. j.) 637; SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 78.

azt a „Táplálta őket a búza zsírjával” (Zsolt 80,17) kezdetű introitust énekelték.¹⁹

Nicolaus de Lyra *Postillájának* összevetése a miniatúrákkal több szempontból is ígéretesnek tűnik. A párizsi egyetemen oktató ferences szerzetes 1322–1331 között írt *magnum opusa* az egyik legelterjedtebb szöveg volt, több száz kézirata maradt fenn, és az első, 1471–1472-es nyomtatott verziót számos további kiadás követte.²⁰ Lényeges szempont az is, hogy a *Postilla* a teljes bibliaszöveget magyarázza, nemcsak a zsoltárokat, mivel az introitusok egy része (mintegy tucat) nem zsoltáridézet, hanem az Ó- és Újszövetség más könyveiből származik. Ami pedig a zsoltármagyarázatokat illeti, Lyra kommentárjai, szemben a zsoltárok allegorikus és morális jelentését kibontó értelmezői hagyománnyal, a bibliai szövegek szó szerinti jelentésére és történeti kontextusára fókuszálnak. Lyra csak olyankor preferálja a krisztológiai értelmezést, amikor egy újtestamentumi szöveghely ekként hivatkozik az adott zsoltárra.²¹ Ez az attitűd pedig már távolról nézve is összhangban van az introitus szövegét szó szerint visszaadó miniatúrák világával.

Szöveg és kép részletes elemzése megerősíti, hogy a képtémák kitalálója alapvetően Lyra kommentárjára támaszkodott. Az ő zsoltármagyarázatai, és nem a „tipológiai szemlélet” állnak a legtöbb ótestamentumi jelenet háttérében. Mattatias és a kemencéből szabaduló Ábrahám története mellett erre példa a pünkösdi utáni 19. vasárnap S iniciáléja is, amely azt a pillanatot ábrázolja, amikor Isten átadja a tíz parancsolatot tartalmazó kőtáblákat Mózesnek (4. kép). Az introitus első fele, az antifóna inkább zsoltárimitáció, mint zsoltáridézet, pontos bibliai szöveghelye nem adható meg.²² A soronulóénekek második fele azonban a 77. zsoltár első részét kölcsönzi, amely így szól: „Figyelj, népem, tanításomra [legem meam], hajtsd füledet szájam ígéire.” A „legem meam” kifejezés ugyan már önmagában utalhat a Sinai-hegyen átadott parancsokra, de Lyra kommentárja egyértelművé teszi a kapcsolatot az ótestamentumi epizód és a zsoltárvers között.²³

Több olyan ábrázolással is találkozhatunk a *Graduale* lapjain, ahol ugyan az introitus vagy az annak forrásával

4. Mózes megkapja a törvénytáblákat
Graduale romanum, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 18or

szolgáló teljes zsoltár szövege nagyjából megmagyarázza a miniatúra témáját, de a kép egy-egy részlete pusztán ezeknek a szövegeknek az alapján nem értelmezhető, önkényesnek tűnik. A legtöbb ilyen esetben Lyra kommentárjai tökéletesen megmagyarázzák az adott motívum szerepeltetését.

A legjobb példa erre a szeptemberi kántorböjt szombatjához tartozó ábrázolás (5. kép). A képen a pusztában vándorló zsidók egy csoportját látjuk, élükön Mózesrel, aki jobb kezében egy szakállas, arany köntöst viselő férfi – feltehetően Áron – kezét fogja, baljával pedig az égbe mutat. Előttük az inkarnáció víziója tárul fel: az égen a mennyet szimbolizáló kék félkörben az Atyaisten feje jelenik meg, aki sugárnyalábként kiáradó lehetével küldi a földre kisgyermek képében a Megváltót, akit Mária háromnegyedes, a többi figurához képest jóval kisebb alakja fogad kitárt karral a képmező alján. Az introitus

19 SZIGETI Kilián: A Mátyás-graduale eredetének kérdése. *Magyar Könyvszemle*, 79. 1963. 331.

20 Introduction. In: *Nicholas of Lyra 2000* (ld. 14. j.) 8–9. Az első kiadás: Nicolaus de LYRA: *Postilla super totam Bibliam*. 1–5. köt. Ed. Johannes Andreas de Bossis. Roma, Konrad Sweynheym–Arnold Pannartz, 1471–1472 (GW: M26523).

21 Theresa GROSS-DIAZ: What's a Good Soldier to Do? Scholarship and Revelation in the Postills on the Psalms. In: *Nicholas of Lyra 2000* (ld. 14. j.) 120–128.

22 Az introitus antifóna része: „A nép üdve én vagyok, mondja az Úr. Bármely szorultságban kiáltanak hozzám, meghallgatom őket és mindörökre Uruk leszek.”

23 „(Attendite popule meus legem meam). quasi diceret vos qui estis mihi populus peculiaris et electus. debetis esse benivoli ad audientiam legem quam pre ceteris populis dedi vobis in monte sinai.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 137r–v, a zárójelek a bibliai idézeteket jelölik ebben a kiadásban.)

5. A pusztában vándorló zsidó nép. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 168r

6. A mennyország. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 145v

a 94. zsoltár részlete.²⁴ A zsoltár – ebben az időben már nem énekelt, és ezért a *Graduale*-ben sem szereplő – 8–9. sora egyértelműen felidézi a pusztai vándorlás időszakát, így a miniatúrának a Mózeset és a zsidók csoportját ábrázoló része nem igényelne további indoklást.²⁵ Krisztus megtestesülésének látomása azonban a zsoltár egyetlen passzusából sem következik, és hiányérzetünk marad Soltészné értelmezése után is, aki Áron kivirágzó vesszejének és a szeplőtelen fogantatásnak (a *Speculum humanae salvationis*-ban valójában Krisztus születésének) a tipologikus kapcsolatával magyarázza ezt a részletet.²⁶ A miniatúrán ugyanis még Áron azonosítása is csak kérdőjeles, virágzó vesszőnek pedig nyoma sincs. Lyra kommentárja alapján azonban minden részlet a helyére kerül. Mózesnek a kép kompozíciójában betöltött központi szerepéhez Lyra bevezetőjének azok a sorai szolgáltatnak alapot, ahol zsidó forrásokra hivatkozva Mózesnek attribuíja a zsoltárt, melyet az élete vége felé

írt, amikor már mindenki meghalt a pusztában, aki vele együtt kivonult Egyiptomból.²⁷ Krisztus fogantatásának megjelenítését pedig a bevonulóének „mert ő Urunk Istenünk” (Zsolt 94,7) sorához fűzött megjegyzése világítja meg, mely szerint Isten „magát nekünk adta áldott megtestesülése által”.²⁸ Noha más zsoltármagyarázatokban lényegesen gyakoribb volt a Krisztusra vonatkoztatott értelmezés, ennél a sornál senki más nem asszociált a megtestesülésre.²⁹ A miniatúra tehát Lyra kommentárja alapján gyúrja egy kompozícióba a 94. zsoltár keletkezésének történeti kontextusát és az introitusban felcsendülő 7. sor krisztológiai értelmezését.

Lyra zsoltárkommentárjaira vezethető vissza két másik miniatúra egy-egy kevésbé feltűnő, de furcsa részlete is. A pünkösöd utáni 14. vasárnap iniciáléjában drágaköves udvar köré épített aranyos palotaként jelenik meg a mennyország, amelyre az introitus szavai („udvaraidban”, „hajlékaid”) utalnak (6. kép).³⁰ Közepén

24 „Jertek, imádjuk az Istent, boruljunk le és sírjunk az Úr előtt, ki minket alkotott, mert ő Urunk Istenünk. PSV: Jertek, örvendezzünk az Úrnak, ujjongjunk szabadító Istenünknek.” (Zsolt 94,6–7,1.)

25 Zsolt 94,8–9: „Bárcsak meghallanátok ma a szavát: Ne keményítsetek meg a szíveteket, mint egykor Meribánál, mint a pusztában Massza napján! Atyáitok ott megkísértettek, bizonyítékot követeltek, jóllehet látták tetteimet.”

26 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 134.

27 „Et secundum hebreos psalmus iste factus est a moyse circa vite sue finem : quando mortui fuerant in deserto omnes qui post exitum

de egipto numerati fuerant a xx annis.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 180r.)

28 „[...] dans se nobis per suam benedictam incarnationem.” (Uo. 2. köt., fol. 180v.)

29 Jeromos 1884 (ld. 12. j.) 11. köt., 637–638, Szent Ágoston 2018 (ld. 13. j.) 64; CASSIODORUS 1679 (ld. 12. j.) 2. köt., 318–321; *Biblia cum glossa ordinaria* 1481 (ld. 12. j.) 2. köt., fol. 289r; LOMBARDO 1478 (ld. 12. j.) fol. 221v–222v.

30 „Oltalmazó Istenünk, tekints ide és nézz fölkedent arcára: mert jobb egy nap a te udvaraidban, mint más helyen ezer. PSV: Mily

7. Az emberiség hódol Krisztus előtt. *Graduale romanum*, 1480-as évek Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 188v

8. Krisztus csodáiról éneklő kórus. *Graduale romanum*, 1480-as évek Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 41r
Fotó © Török Máté

az Atyaisten trónol, körülötte két angyal, egyikük párnákat rendezget. Ez utóbbi részletre és a palotában elhelyezett tucatnyi párnára a bevonulóének önmagában nem ad magyarázatot, ahogy az aznapra rendelt többi szöveg sem, Soltész né értelmezése pedig említést sem tesz róla.³¹ A *Postilla*ban viszont, úgy vélem, megtalálhatjuk a motívum szöveges forrását. Az introitus második feléhez fűzött kommentárjában Lyra szükségesnek érezte megmagyarázni a „hajlékaid” („tabernacula tua”) kifejezés többes számát, és ehhez János evangéliumának a következő passzusát hívta segítségül: „Az én Atyámnak házában sok lakóhely van” (Jn 14,2).³² Nagyon valószínűnek tartom, hogy ez a Lyra által citált evangéliumi idézet inspirálta a *Graduale* ábrázolásának sajátos megoldását: a párnák a palotában az Úr házában lévő lakóhelyek (szálláshelyek) sokaságát hivatottak jelezni. A *Postilla* alapján pedig az sem tűnik véletlennek, hogy angyalok serénykednek a palotában: a magyarul sere-

kellemesek a te hajlékaid, seregeknek Ura! Sóvárogva vágyakozik lelkem az Úr udvaraiba.” (Zsolt 83,10–11, 2–3).

31 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 31, 122.

32 „[...] (tabernacula tua domine virtutum) id est angelorum. Et dicit tabernacula tua in plurali [...] propter quod dicit saluator iohannes xiiii In domo patris mei mansiones multe sunt.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 152v.)

gek Urának fordított „dominus virtutum” kifejezést Lyra ugyanitt az „angyalok Uraként” értelmezi.

A másik, feltehetően Lyra kommentárja által inspirált furcsa motívum a pünkösd utáni 21. vasárnaphoz tartozó miniatúrán tűnik fel: a világ uraként megjelenő Krisztus vesszőnyalábokat tart a kezében (7. kép). A negyedkörbe foglalt univerzumábrázolás és a különböző társadalmi rétegek képviselői által megjelenített emberiség érzékletesen adja vissza az introitusban tematizált mindenséget.³³ A vesszőnyalábokra azonban sem a bevonulóének, sem más, az aznapi misén elhangzó szöveg nem ad magyarázatot. E fölött a motívum fölött már Soltész né sem siklott át, ő a világbírói hatalom jelképeként értelmezte.³⁴ A vesszőnyaláb (latinul *fascies*) valóban a bírói hatalom szimbóluma volt a Római Birodalomban. A *Graduale* miniatúráján Krisztus kezében látható vesszők azonban aligha ezt az antik motívumot kívánták felidézni. Egyrészt az ókori *fascies*

33 „Hatalmad alá tartozik, Uram, minden és nincs, aki akaratodnak ellenállhatna, mert te teremtettél mindent, az eget és a földet és mindent, amit az ég pereme magában foglal: a mindenség Ura te vagy.” (Esz 13,9–11), PsV: „Boldogok, kiknek útja szeplőtelen, kik az úr törvénye szerint járnak.” (Zsolt 118,1)

34 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 142.

máshogy nézett ki: a vesszők bőrszíjakkal szorosan összefogott, hengeres nyálábot alkottak, amelyek mellé gyakran egy bárdot is tűztek. Másrészt ennek az ókori szimbólumnak nem ismert középkori ábrázolása, a képzőművészetben csak a 15. század végétől jelent meg, elsősorban Itáliában, antik emlékek másolatain.³⁵ Nehezen elképzelhető, hogy egy flamand miniátor nem *all'antica* kontextusban festette volna meg ezt az ókori motívumot, ráadásul ennyire eltérő formában. Sokkal valószínűbb, hogy ez a részlet is Lyra kommentárjára megy vissza, csak nem az introitushoz fűzött magyarázatára. Az antifóna szövegével a *Postilla* nem is foglalkozik. Ez ugyanis Eszter könyvének abból a részből származik, amelyet a héber Biblia nem tartalmazott, csak a görög változatba lettek betoldva, és ezeket Lyra kommentár nélkül hagyja. Nem hoz közelebb a motívum értelmezéséhez az introitus zoltárverséhez adott magyarázata sem. Egy másik, ugyanezen a napon felhangzó ének, a *graduale* forrásául szolgáló 89. zoltárnál azonban van Lyrának egy olyan megjegyzése, amely a vesszőnyálábok ötletét adhatta. A *graduale* a zoltár első két sorát veszi kölcsön,³⁶ a kulcsot Lyrának a következő sorhoz fűzött kommentárja adja,³⁷ ahol arról beszél, hogy a bűnbeesés után Isten hogyan igyekszik visszatéríteni a bűnből a kegyelem állapotába az emberiséget. A jó útra térítés pedagógiai eszközöként az intés és a kedvezés mellett a korbácsokat („flagellis”) említi.³⁸ A vesszőnyáláb mint korbács gyakori képi megoldás, visszatérő motívuma a *Krisztus ostorozása* képeknek is.³⁹ Épp ezért valószínűnek tartom, hogy a *Graduale* miniatúráján Lyra „flagellis” szava inspirálta ezt a motívumot.

Míg a fenti esetekben a miniatúrák magyarázat után kiáltó elemei Lyra kommentárjának más zoltárértelmezésekhez képest egyéni megoldásaival hozhatók összefüggésbe, természetesen vannak olyan esetek is, ahol egyes motívumok úgy kapcsolhatók a *Postilla* interpretációjához, hogy az nem tér el a hagyománytól.

Ilyenek a fol. 33v és 41r Krisztus-ábrázolásai is. A korábbi zoltármagyarázatokkal teljes összhangban vonatkoztatja Lyra Krisztusra és az ő csodatetteire – külön említve a betegek gyógyítását és a halottak feltámasztását – a 97. zoltár első két sorát, amelyet a húsvét utáni 4. vasárnapon elhangzó bevonulóének idéz: „Énekeljete az Úrnak új éneket, mert csodálatos dolgokat cselekedett az Úr: megmutatta a nemzetek előtt igazságát. Segítségére volt jobbja és szentséges karja.” (Zsolt 97,1–2).⁴⁰ Ennek az interpretációnak a fényében lesz tökéletesen érthető, hogy az introitushoz tartozó miniatúrán a templombelsőben éneklő kórus mellett miért jelenik meg a bénákat gyógyító és halottakat feltámasztó Krisztus (8. kép).

Bonyolultabb a helyzet a fol. 33v Krisztus-ábrázolásával (9. kép). A húsvét utáni 2. vasárnap énekeit kezdő M iniciáléban a világmindenség szimbolikus ábrázolása előtt Krisztus áll széttárt kezekkel, a miniátor leleményes megoldásaként az ő alakja képezi az M középső szárát. A miniatúra lényegében a bevonulóének antifónájának szó szerinti megjelenítése, amely így szól: „Az Úr irtalma betölti a földet, az Isten ígéje alkotta az egeket.” (Zsolt 32,5–6). Egyedül Krisztus szerepeltetése szorul indoklásra. Soltészné az aznapi liturgia központi gondolatával, a Jó Pásztor allegóriájával magyarázza az Atya Krisztussal való helyettesítését,⁴¹ amelyet az evangéliumon és az olvasmányon túl két – a kódexben is olvasható – ének, az egyik alleluja és a *communio* is tematizál. De elvezethetett ehhez a megoldáshoz a *Postilla* is. Maga Lyra ugyan nem tesz említést Krisztusról a 32. zoltár magyarázatában, de a mű több kiadása is közli Paulus Burgensisnek a *Postillához* fűzött megjegyzéseit, aki ennél a zoltárnál azzal egészíti ki Lyra kommentárját, hogy az introitusban is elhangzó „Isten ígéje” („*verbo domini*”) kifejezést sokan a Fiúra – azaz Krisztusra – vonatkoztatják.⁴² Valóban így értelmezi ezt a sort például Jeromos, Cassiodorus és Petrus Lombardus is.⁴³

35 Antje MIDDELDORF-KOSEGARTEN: *Fascies*. In: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*. VII. köt. 1975. 461–496. In: *RDK Labor* (<https://www.rdklabor.de/w/?oldid=89318>) (letöltve: 2022. 01. 31.)

36 „Uram, te vagy a mi menedékünk, nemzedékről nemzedékre. Mielőtt hegyek lettek, föld és világ születtek: öröktől fogva és mindörökké vagy te az Isten.” (Zsolt 89,1–2.)

37 „Te a halandót ismét porrá teszed. Így szólsz: »Emberk fia, térjetek oda vissza!» (Zsolt 89,3.)

38 „(Ne auertas). Hic consequenter ponitur dei beneficium erga humanam naturam post lapsus: quod est reuocatio de culpa ad gratiam. quod quidem beneficium deus nos destitit prestare nature lapsu eam reuocando: aliquando monitis: aliquando beneficiis. aliquando flagellis et aliis modis secundum ordinem sue sapientie infinite.”

(LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 168v–169r.)

39 Például: Zweder van Culemborg mestere, *Hóráskönyv*, 1430–1435 körül, Walters Art Museum, W. 168, fol. 81v; *Hóráskönyv*, Langres, 1465 körül, New York, Morgan Museum and Library, G 55, fol. 30r; *Hóráskönyv*, Bruges, 1490 körül, Morgan Museum and Library, M 517, fol. 12r.

40 „[...] (quia mirabilia fecit) nascendo. languidos curando. mortuos suscitando [...]” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 183v.) Jeromos 1884 (ld. 12. j.) 11. köt., 647; Szent Ágoston 2018 (ld. 13. j.) 105–106; CASSIODORUS 1679 (ld. 12. j.) 2. köt., 326–327.

41 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 70.

42 LYRA 1485 (ld. 14. j.) 2. köt., fol. 65v.

43 Jeromos 1884 (ld. 12. j.) 11. köt., 386; CASSIODORUS 1679 (ld. 12. j.) 2. köt., 107; LOMBARDUS 1478 (ld. 12. j.) fol. 77v.

9. Krisztus a világmindenséggel. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 33v

Ahogy erről fentebb már esett szó, az introitusoknak csak egy része zsolnáridézet, egy kisebb, de nem elhanyagolható hányaduk más szentírási könyvekből származik. Lyra kommentárja, úgy tűnik, ezekben az esetekben is segítségére volt a koncipiátornak. A húsvét utáni 5. vasárnap introitusa Izajás prófétától idéz: „Örvendező szóval hirdessétek és hallassátok a föld határáig: megszabadította az Úr az ő népét.” (Iz 48,20). Az ehhez tartozó U iniciálén a bevonulóének szavainak megfelelően különböző alakok hirdetik változatos módon az örömhírt (10. kép). A kép bal alsó sarkában a Pokol kapuját összezúzító Krisztus megjelenítése azonban nem következik közvetlenül az introitus szavaiból. Az ötletet, hogy eként ábrázolják a „megszabadította az Úr az ő népét” passzust, Lyrának az az értelmezése adhatta, miszerint Izajás itt kettős megszabadításról beszél: egyrészt a Babilonból való megszabadulásról Círus perzsa király által, másrészt pedig megszabadulásról Krisztus által.⁴⁴

Ugyancsak összefüggésbe hozható a *Postillával* a húsvét utáni első vasárnap-hoz tartozó Q iniciálé keresztes jelenete (11. kép). A bevonulási ének Péter első

10. A megváltás hirdetése. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 45r

leveléből idéz: „Mint a most született kisdedek, hamisítatlan szellemi tej után vágyódotok” (1Pt 2,2). A képen a négy kisgyermek jelenlétét kellően indokolja az introitus szövege, de maga a keresztes jelenet bővebb magyarázatot kíván. Soltészné azzal az ősi szokással kapcsolja össze az ábrázolást, hogy a húsvétkor megkereszteltek ekkor vetették le a fehér ruhájukat.⁴⁵ Bár nem zárható ki ez az összefüggés sem, kézenfekvőbbnek tűnik ebben az esetben is Lyra magyarázatát sejteni a háttérben, aki Péternek az introitusban felcsendülő sorát így kommentálja: „a keresztség által újjászületettek ugyanis hasonlóak lesznek a kisdedekhez, ártatlanság, és nem tudatlanság tekintetében”.⁴⁶

Az enigmatikus O iniciálé

Lyra kommentárja még a *Graduale* egyik legrejtélyesebb miniatúrájának, a pünkösd utáni 20. vasárnap-hoz tartozó allegorikus ábrázolásnak a jelentéséhez is közelebb vihet (12. kép). A kép közepén a kóruskönyv miniatúráinak egyik visszatérő motívumát láthatjuk: az (e) világot szimbolizáló gömböt. Felette egy mechani-

44 „Postquam ysaias denunciauit duplicem liberationem scilicet per cyrum et per christum.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 3. köt., fol. 240r.)

45 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 68.

46 Regenerati enim per baptismum debent esse similes infantibus quantum ad innocentiam: sed non quantum ad ignorantiam.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 4. köt., fol. 518r.)

11. Keresztelés. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 30r

kus óraszerkezet emelkedik, amelynek teteje belenyúl az égi szféra csillagokkal teleszórt kék félkörívébe. A mennyből három nyíl lövell ki, rajtuk a következő feliratokkal: „ira dei”, „furor principis” és „mutatio populi”. A földet szimbolizáló gömböt három alak veszi körbe: baloldalt egy páncélos katona áll, kezében cséphadaróval, oldalán karddal, jobboldalt egy szegényes ruhába öltözött nőalak tördeli a kezét, míg alul, középen egy gyékényre helyezett, lepelbe bugyolált holttest fekszik. A bevonulóénekek, amelyhez a miniatúra kapcsolódik, Dániel könyvének harmadik fejezetéből, a tüzes kemencébe vetett három ifjú egyikének, Azarjának (más néven Abednégónak) tulajdonított imádságból idéz: „Mindazt, amit velünk tettél, Uram, igazságos ítélettel cselekedted, mert vétkeztünk ellened és parancsaidnak nem engedelmeskedtünk: de dicsőítsd meg nevedet és tégy velünk nagy irgalmasságod szerint.” (Dán 3,31, 29, 35).

Joggal vetődhet fel, hogy miért nem az introitus történeti kontextusa, a kemencébe vetett három ifjú ábrázolása kíséri a bevonulóéneket, hiszen ez a művészettörténeti hagyományban egyébként sem ritka téma sokkal jobban kínálta volna magát a képi megjelenítésre. Itt azonban érdemes figyelembe venni a *Graduale* mára elveszett – de minden bizonnyal elkészült – első kötetét,

amely az advent első vasárnapjától nagyszombatig tartó időszak miséinek az énekeit tartalmazta. Feltehetően ennek a kötetnek a miniatúradíszje is ugyanilyen gazdag volt, és hasonló koncepció szerint találhatták ki benne az ábrázolások témáját. Nagyböjt ötödik hetének csütörtökén pedig szintén Azarja imájából idéz az introitus (Dán 3,31). Könnyen lehet, hogy a kemencébe vetett három ifjú jelenetét itt már alkalmazták egyszer, így az idézet második előfordulásakor – elkerülendő az ismétlést – valamilyen más témát kellett kifundálni. Ennek lett az eredménye a fol. 184r különleges allegorikus ábrázolása.

Soltészné a miniatúra értelmezésébe az Úr igazságos ítéletéről szóló introituson kívül az aznapi olvasmány szövegét is bevonta, amely Pál Efezusiakhoz írt levelének 5. fejezetéből idéz, és az idő okos felhasználására, illetve a vétkek elkerülésére tanít (Ef 5,15–21).⁴⁷ A világgömb két oldalán álló alakot pedig a népi felkelés és a nép nyomorának szimbólumaként értelmezte. Ezzel szemben közel harminc évvel később írt tanulmányában Christoph Gerhardt kizárólag az introitus szövegére alapozta interpretációját, és természetesen elvetette a két álló alak osztályharcos magyarázatát is.⁴⁸ Értelmezése középpontjába a bevonulóénekek „igaz ítélettel cselekedted” szavait helyezte. Érvélete szerint a feliratokkal ellátott nyilak – isten haragja, a fejedelem dühe (vagyis a világi uralkodó zsarnoksága) és a nép változása, azaz romlása – isten jogos büntetésének a különböző megnyilvánulásait jelképezik, a nyilaknak pedig közvetlenül megfeleltethetők a háborút, a halált és a sanyargatott népet szimbolizáló alakok. Ezzel a jogos ítélettel áll helyre a világ rendje, amelyet a világgömb és az annak működését irányító mechanikus óra jelképez.

Gerhardt értelmezését alapvetően meggyőzőnek tartom, ugyanakkor az introitus néhány sora önmagában aligha lehetett a miniatúra ihletője, hiszen egyetlen konkrét motívumot sem magyaráz meg, Isten „igaz ítéletének” elvont gondolata pedig számos más formában is megjelenhetett volna. Az Azarja imájából vett mondatok tágabb szövegösszefüggését és a *Postilla* magyarázó szavait is figyelembe véve azonban megtalálhatjuk azokat a kifejezéseket, amelyek az egyes képi elemeket inspirálhatták. Az óra és a világgömb szerepeltetését Lyrának az ima 2. sorához (Dán 3,27) fűzött kommentárja világítja meg: „[...] mert igazságos vagy) büntetést adva a bűnökért, és így folytatódik a szöveg (mindenben, amit velünk tettél), megengedve,

47 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 140.

48 Christoph GERHARDT: In vero iudicio fecisti. Eine historisierte O-Initiale im „Corvinus-Graduale”. In: *Rund um den Dom. Kleine Beiträge zur*

Geschichte der Trierer Bücherschätze. Festschrift für Franz Ronig. Hrsg. von Karl-Heinz HELLENBRAND–Wolfgang SCHMID–Rainer SCHWIND. Trier, Pro Libris–Bibliophile Gesellschaft Trier, 2007. 48–63.

12. Az Isten igazságos ítéletének allegóriája. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 184r

hogy így szorongassanak minket. (És tetteid mind igazak) mert összhangban vannak az isteni bölcsességgel, amely tévedhetetlen. (És útjaid egyenesek) vagyis eljárásod a világ kormányzásában, (és minden ítéleted

igazságos). Azért használja az ítéletet többes számban, mert az egyik a jelenben lévő rejtett ítélet, ahogy János XII mondja. »Ítélet van most a világon«, a másik a jövőben nyilvánul majd meg.⁴⁹

49 „[...] quia iustus es) reddens penam pro peccatis. et hoc est quod subditur (in omnibus que fecisti nobis) permittendo nos sic tribulari (Et uniuersa opera tua vera) quia conformia sunt divine sapientie que falli non potests (Et vie tue recte) id est processus tuus in mundi

gubernatione (et omnia iudicia tua vera) dicit iudicia in plurali. quia unum est iudicium occultum in presenti. de quo dicitur iohannis xii. Nunc iudicium est mundi. Aliud erit apertum in futuro.” (LYRA 1485 [Ild. 14. j.] 3. köt., fol. 439v.)

13. Louis de Bruges és kísérete egy mechanikus óra előtt
HEINRICH SUSO: *Horloge de Sapience*. Ford. JEAN DE SOUABE (?),
1470–1480 körül
Párizs, Bibliothèque nationale de France, Français 455, fol. 9r

A kép tengelyét alkotó világ és a mechanikus óra, úgy vélem, a „világ kormányzása” és a tévedhetetlen „isteni bölcsesség” kifejezésekkel hozható összefüggésbe. Míg a világ megjelenítése nem igényel további kifejtést,⁵⁰ az óra és az isteni bölcsesség, illetve kormányzás összekapcsolása magyarázatra szorul. A motívum értelmezésénél már Gerhardt is megemlíttette Heinrich Suso *Horologium Sapientiae* című művét, amelynek címe az órát az isteni bölcsességgel köti össze.⁵¹ Noha maga Suso nem igazán bontja ki az óra jelentését, csupán isteni látomását hasonlítja a gyönyörű és komplex

szerkezethez, a széles körben elterjedt – több nyelvre lefordított, több száz kéziratban fennmaradt – mű címe kellően szoros kapcsolatot teremt az óramotívum és az isteni bölcsesség képzete között.⁵² Ráadásul az illusztrált példányok nyitóminiatúráján a kompozíció középpontjában rendre egy mechanikus óra áll (13. kép).⁵³ De van példa kormányzás és óra explicit összekapcsolására is a késő középkori irodalomban: Philippe de Mézières *Le songe du Vieil Pelerin* című művében az isten által, a természet, az igazságosság és az irgalom eszközével kormányzott világ szimbólumává teszi az órát.⁵⁴

A katona, a szegény nő és a halott figurája is visszavezethető Azarja imájára, illetve Lyra hozzáfűzött kommentárjára. Az ima 14. sorában Azarja Izrael népének megaláztatásairól szól: „Minden népnél kisebbek lettünk [imminuti sumus], Urunk, megaláztatásban van részünk [sumusque humiles] bűneinkért az egész földön.” (Dán 3,37). A megfogyatkozott népeiséget Lyra a háborúban meggyilkoltak sokaságával okolja meg, a „humiles” kifejezést pedig a szegény, hitvány jelentésű „viles” szóval magyarázza.⁵⁵ Izrael népét tehát a háború és annak következményeként a halál, illetve a szegénység, alávetettség sújtja. A világgömb mellett és alatt megjelenő három alak pedig épp ezeknek a fogalmaknak feleltethető meg: a katona a háború, a holttest a halál, a nőalak pedig a szegénység megszemélyesítője.

Ez a sor adhat kulcsot a jobb oldali nyílhoz rendelt felírat értelmezéséhez is. A „mutatio populi” („a nép megváltozása”) kifejezés nehezen értelmezhető, nincs egyértelműen negatív konnotációja, szemben a másik két nyíl felíratával. A „mutatio” szó nemcsak a bevonulóénekek forrásául szolgáló bibliai egységben, Dániel könyvének 3. fejezetében, illetve Lyra kapcsolódó magyarázatában nem fordul elő, hanem az egész Bibliában mindössze egyszer szerepel, egészen más szövegösszefüggésben (Zsolt 76,11). Egy írásképileg nagyon hasonló szó, a „kisebbitettek” jelentésű „imminuti” azonban szerepel Azarja imájának fent idézett 14. sorában, ráadásul Izrael népére vonatkoztatva (Dán 3,37). Valószínűnek tartom,

50 Az „egész föld” (*omnem terram*, illetve *universa terra*) kifejezés Azarja imájában is előfordul, kétszer is (Dán 3,32 és 37). Szövegösszefüggésük alapján azonban kevésbé valószínű, hogy ezek inspirálták a miniatúra világgömbjét, amely a mechanikus órával áll szoros vizuális kapcsolatban.

51 GERHARDT 2007 (*Id.* 48. j.) 50–51.

52 Cora E. LUTZ: The Clock of Eternal Wisdom. *The Yale University Library Gazette*, 53. 1978. 2. sz. 79–85; Nancy Mason BRADBURY–Carolyn P. COLLETTE: Changing Times: The Mechanical Clock in Late Medieval Literature. *The Chaucer Review*, 43. 2009. 360. A *horologium* mint műfaji megnevezéshez lásd Pius KÜNZLE: *Heinrich Seuses Horologium Sapientiae: Erste kritische Ausgabe unter Benützung der Vorarbeiten*

von Dominikus Plazer OP. Freiburg, Universitätsverlag 1977. 56–83. Künzle csak a latin nyelvű szövegből 233 fennmaradt kódexet vett lajstromba (*Uo.* 105–200).

53 Például: Párizs, Bibliothèque nationale de France (a továbbiakban BnF), Français 455, fol. 9r és Français 926, fol. 113r; Brüsszel, Bibliothèque royale de Belgique, Ms. 10986, fol. 1r és Brussel, Ms. IV 111, fol. 13v.

54 BRADBURY–COLLETTE 2009 (*Id.* 52. j.) 361.

55 „Quia domine imminuti sumus) quia multi de filiis israel fuerant occisi per bella. et multi captiuati (sumusque humiles) id est viles in conspectu aliorum [...]” (LYRA 1485 [*Id.* 14. j.] 3. köt., fol. 44or.)

14. A zsidók áldozatot mutatnak be a babiloni fogságból való hazatérés után. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 141v

15. A győzedelmes vagy a harcoló egyház allegóriája
Graduale romanum, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 132r

hogy a jobb oldali nyílra eredetileg az „imminutio populi” feliratot szánták, tehát nem a nép változását, hanem kisebbedését, megfogyatkozását, gyengülését kívánták kifejezni. A „mutatio” feltehetően a miniátor téves olvasata, akit megzavarhatott a sok, egymás mellett sorakozó rövid, függőleges betűszár és az esetleges rövidítésjelek. A másik két felirat forrása is Dániel könyvének 3. fejezete és Lyra hozzá fűzött kommentárja lehetett. A szokatlan „furor principis” kifejezést a három ifjú tűzbe vetését elrendelő Nabukadnezár haragja inspirálhatta, amelyet Dániel könyve több helyen is említ, igaz, nem a „princeps” szóval összekapcsolva.⁵⁶ A jóval elterjedtebb „ira dei” kifejezést pedig – a nagyon hasonló „ira domini” formában – Lyra használja, aki Azarja imájának első soránál felidézi, hogy Mózes hasonlóan imádkozott, hogy lecsillapítsa az aranyborjút készítő nép ellen felferjedd Úr haragját.⁵⁷ Gerhardtal szemben úgy gondolom, hogy a nyílak nem feleltethetők meg közvetlenül az egyes alakoknak, tehát a halál nem specifikusan a „furor principis” következménye, ahogy a háború sem isten haragjának egyedüli velejárója. A három nyíl az isteni büntetés megnyilvánulásának három lehetséges formáját jelképezi, a három alak pedig ezeknek az emberiséget sújtó három lehetséges következményét.

56 „Tunc Nabuchodonosor, in furore et in ira” (Dán 3,13); „Tunc Nabuchodonosor repletus est furore” (Dán 3,19).

57 „(Benedictus es domine deus patrum nostrorum) et facit mentionem de antiquis patribus ut meritis ipsorum oratio sit magis

Mindez arra mutat, hogy a miniatúra témájának kitalálója a bevonulóéneke forrásául szolgáló bibliai szöveget (Dániel könyvének 3. fejezetét, azon belül is Azarja imáját) és Lyra ehhez fűzött magyarázatát felhasználva határozta meg, milyen elvont fogalmakat jelenítsen meg a pünkösdi utáni 20. vasárnap iniciáléja ahhoz, hogy az introitus központi gondolatát, az isten ellen vétkező emberiségre kirótt igazságos (e világi) ítéletet kifejezze. A kérdésre, hogy ezeknek a fogalmaknak – úgymint isteni bölcsesség, a világ kormányzása, háború, szegénység, halál, büntetés – a vizuális megfogalmazása teljes mértékben a miniatúrra hárult-e, vagy a koncipiátor is adott ehhez támpontokat, még visszatérek.

Újraértelmezések

Az eddigi elemzés fényében érdemes a *Postillát* segítségül hívva néhány miniatúra témájának meghatározását újragondolni. Az egyik ilyen módosítást igénylő ábrázolás a pünkösdi utáni 13. vasárnap iniciáléja, ahol a hatszög alakú, romladozó templomban trónoló Atyaisten előtt három alak hódol (14. kép). A bevonulóéneke

exaudibilis. Et hoc modo facit moyses in oratione ad placandum iram domini contra populum de vituli fabricatione.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 3. köt., fol. 439v.)

16. Saul az Engedi egyik barlangjában elrejtőzött Dávid keresésére indul. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 95r

17. Achitófel öngyilkossága, a meggyilkolt Amaza és egy várból kivonuló sereg. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 136v

szövege a 73. zsoltárból származik (Zsolt 73,20, 19, 23, 1),⁵⁸ amelynek egy hosszabb passzusa szól a jeruzsálemi templom lerombolásáról (Zsolt 73,3–9). Soltészné a három, különböző öltözetű alakot a kereszténység, a zsidóság és az „idegen népek” (pogányok?) képviselőjeként értelmezi.⁵⁹ Arra azonban nem tér ki, vajon hogyan hozható összefüggésbe a „három felekezet” megjelenítése a lerombolt templommal – akár az introitus, akár a forrásául szolgáló zsoltár, akár a mise más szövege alapján. A *Postillára* támaszkodva azonban Soltészné elvont, allegorikus értelmezése helyett egy konkrét történelmi eseménnyel kapcsolható össze a miniatúra. A zsoltár 21. sorának második felénél („a nyomorult és szűkölködő dicsérje a te nevedet”) Lyra azt az Ezdrás próféta könyvében olvasható eseményt beszéli el, amikor a zsidók, hazatérve a babiloni fogságból, a még romos templomban felépítették az Úr oltárát és megülték a sátoros ünnepeket (Ezd 3,1–6).⁶⁰ Véleményem szerint a miniatúrán épp ez látható: a Lyránál és Ezdrásnál is említett égő

áldozat ugyan lemarad a képről, de a romos templomban ott van Isten újonnan felépített oltára, amely előtt a zsidók hódolnak. A *Graduale* többi miniatúrája alapján nem tartható Soltészné megkülönböztetése a három figurát illetően. Nemcsak a középen térdelő alak zsidó, hanem a másik kettő figura is: a turbán visszatérő fejfedő a kötet zsidókat ábrázoló miniatúráin (1–2. kép és fol. 161r), és a szűk harisnya sem példa nélküli (1., 16. és 19. kép). Végigtekintve a flamand miniatör munkáin – a *Graduale* mellett a Szép Fülöpnek készült *Világkrónikán* is –,⁶¹ egyértelmű, hogy a markánsan eltérő öltözékek ezen a miniatúrán pusztán a mesterre olyannyira jellemző változatosságra törekvésből születtek, nem pedig vallási vagy etnikai megkülönböztetés céljából.

A másik miniatúra, amely Lyra kommentárját követve némi átértelmezést kíván, a pünkösöd utáni 11. vasárnaphoz tartozó iniciálé (15. kép). A képen egy katonák által elfoglalt város látható, az előtérben két összeölelkező, koronát és páncélt viselő alakkal, akik

58 „Tekints, Uram, szövetségedre, és ne felejtssd el végképpen szegényeidet: kelj fel, Uram, és védd meg ügyedet: és ne feledd el ellenségeid lármáját. PsV: Miért vetettél el, Isten, teljesen és miért gyúlt fel haragod legelőd juhait ellen? (Zsolt 73,20, 19, 23, 1.)

59 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 120.

60 „(Laudabunt nomem tuum) in reditu de babilone in iherusalem quod et factum fuit. quia zorobabel et alii cum eo redeuntes

edificauerunt altare dei ut offerrent in eo olocaustomata et fecerunt festum tabernacolorum. ut habet i. esdre iii.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 130r.)

61 A Szép Fülöpnek szánt, ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothekben őrzött *Világkrónika* (Cod. 325) attribúciójához lásd NAGY Eszter: Bécs, Buda, Brüsszel? A Mátyás-Graduale flamand miniatörának vándorlásai. *Ars Hungarica*, 44. 2018. 3. sz. 261–286.

18. Saul a Hachila dombján rejtőzködő Dávid ellen vonul (?)
Graduale romanum, 1480-as évek
 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 153r

19. Dávid kivonul Keilából (?) *Graduale romanum*, 1480-as évek
 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fo. 99r

köpenyükön a kereszt jelét viselik. A bevonulóénekek a 67. zsoltár sorait idézi.⁶² Soltészné Jeruzsálem elfoglalásaként azonosította a kép témáját, de bizonytalan volt, hogy „vajon Dávid király vagy a keresztes lovagok bevonulását szemlélteti-e a jelenet”.⁶³ A zsoltár szerzőjének valóban Dávidot tartják, de nem világos, hogy kapcsolódna az ő jeruzsálemi bevonulása a bevonulóénekekhez vagy más, aznapra rendelt szentírási szöveghez. Ráadásul ez az értelmezés sem a keresztmótvumra, sem a két egymásba boruló király alakjára nem szolgál magyarázattal. A másik interpretáció, a keresztesek győzelme a keresztmótvumot ugyan érthetővé teszi, joggal hiányolhatjuk viszont a jelenetről az ellenséget, az összeölelkező keresztes királyok alakja pedig ebben az esetben is további magyarázatot kíván, és még nehezebben köthető a jelenet a mise szövegéhez. A *Postilla* azonban új fényt vet a miniatúra témájára. Noha Lyra is Dávid énekének tartja a zsoltárt, ő – mint látni fogjuk, kivételesen – nem az ótestamentumi királyra vonatkoztatja a szöveget, hanem

a Krisztus mennybemenetele utáni időkre. A 7. sor első részét („Isten lakóhelyet nyújt [a házban] azoknak, akik egyetértők”) így értelmezi: „ezen a győzedelmes egyházat lehet érteni, mivel minden ott lakó tökéletes szeretetben, harmonikusan él; de az Isten háza jelentheti a harcoló egyházat is, akik nagy egyetértésben voltak Krisztus mennybemenetele után az apostolok idején”.⁶⁴ Véleményem szerint ezeket a sorokat vizualizálta a miniatör: a keresztes lovagok csoportja a győzedelmes (vagy a harcoló) egyház allegóriájának szó szerinti ábrázolása, a tagjaik között uralkodó egyetértést pedig az ölelkező királyok alakja fejezi ki, és ezért nincs a képen egyetlen ellenség sem. A város feltehetően az „Úr szent helye”, a (mennyei) Jeruzsálem, noha ezt a kifejezést Lyra egyszerűen csak mennyországként értelmezi. Egyelőre nem eldönthető, hogy a koncipiátortól származott-e az ötlet, hogy a győzedelmes, illetve harcoló egyház keresztes katonákként jelenjen meg, vagy az instrukciók alapján a flamand miniatör jutott erre a megoldásra.

62 „Isten az ő szent helyén, Isten lakóhelyet nyújt azoknak, akik egyetértők, és erőt és hatalmat ad népének. Felkél az Isten és elszélednek ellenségei és elfutnak előle, kik őt gyűlölik.” (Zsolt 67,6–7, 36, 2.)

63 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 116.

64 „[...] (deus qui inhabitare facit unius moris in domo) per quam

potest intelligi ecclesia triumphans. quia omnes ibi habitans in caritate perfecta concorditer viuentes. potest etiam domus dei dici ecclesia militans que fuit ualde unanimes post ascensionem christi sub apostolis secundum quod dicitur actu. iiii.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 114v.)

20. Az idős, imádkozó Dávid és az ellene szövetségző Absalom
Graduale romanum, 1480-as évek
 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 76v

A *Graduale* ikonográfiájának „alciklusa”: Dávid történetei

Nem véletlen, hogy Soltészné a fent tárgyalt miniatúra témájaként első helyen egy Dávid király életéből származó epizódot javasolt, hiszen a *Mátyás-Graduale* számos másik, katonákat felvonultató jelenetét helyesen azonosította Dávid történetének valamely eseményével. Mivel a *Graduale*-ban a Dávid-ábrázolásokhoz kapcsolódó introitusok kivétel nélkül zsoltáridézetek, adódik az összevetés a zsoltároskönyvek illusztrációs anyagával, amelyeknek – a zsoltárok (egyik) szerzőjeként – szintén gyakori témája Dávid figurája és életének eseményei.⁶⁵ Ez a képi hagyomány azonban nem visz közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy a *Graduale*-ban

miért épp ezekhez a bevonulóénekekhez kapcsolódik Dávid alakja, és miért épp ezek a történetek: ha fel is tűnnek ezek a jelenetek a psalteriumok illusztrációi között, más zsolttárt kísérnek.⁶⁶ A kérdésre ismét csak Lyra zsolttárkommentárjai adnak – igaz, nem minden esetben teljesen kielégítő – választ, és az ő magyarázatai segíthetnek egy-egy homályos témájú jelenet azonosításában is. Úgy tűnik, Dávid imádkozó alakja vagy történetének valamely epizódja azoknak az introitusoknak a kezdőbetűjét díszíti, amelyek esetében a szöveg forrásául szolgáló zsolttárt Lyra Dávid életére vonatkoztatva értelmezi, illetve szerzőségét neki tulajdonítja. A narratív képek és a *Postilla* szövegének részletes összevetésével mutatható ki, hogy milyen fokú a Dávid-ábrázolások esetében az összefüggés Lyra kommentárjával.

A miniatúra nem könnyítette meg a néző számára a jelenetek témájának megfejtését: nem segítette feliratokkal sem a helyszínek, sem a szereplők azonosítását, és nem használta konzekvensen a különböző öltözékeket, hogy felismerhetővé tegye a visszatérő figurákat. Épp ezért pusztán az ábrázolásból kiindulva csak néhány esetben lehet azonosítani a jeleneteket. Az egyik ilyen a pünkösöd utáni 2. vasárnap énekeit nyitó miniatúra (16. kép). A háttér jobb oldalán elhelyezett jelenetben Soltészné helyesen ismerte fel azt az epizódot, amikor Dávid katonáival egy barlangban bújt el az őt üldöző Saul elől.⁶⁷ A Sámuel 1. könyvében leírt történet szerint Saul ugyanebbe a barlangba húzódott be pihenni, és Dávid, bár észrevétlen megölhette volna, megkönyörült az életén, majd szembesítette Sault tetteivel (1Sám 24). A miniatúra előterében a kivonuló sereg feltehetően a Dávid keresésére induló Saul és csapata, előttük a felderítőkkal. A bevonulóének forrásául szolgáló 17. zsolttárt a hagyomány szerint Dávid akkor írta, amikor megszabadult minden ellensége és Saul kezéből.⁶⁸ Ezzel összhangban Lyra a zsolttár 19. sorát, azaz az introitus kezdetét („Oltalmazóm lett az Úr”) ahhoz az epizóddhoz köti, amikor Saul kénytelen volt felhagyni Dávid üldözésével, mivel a filiszteusok betörték az országba

65 A psalteriumok Dávid-ikonográfiájához lásd Frank O. BÜTTNER: Der illuminierte Psalter im Westen. In: *The Illuminated Psalter: Studies in the Content, Purpose and Placement of its Images*. Ed. by Frank O. Büttner. Turnhout, Brepols, 2004. 52–55; Victor LEROQUAIS: *Les psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*. Maçon, Protat frères, 1940–1941. 1. köt., CIX–CX.

66 A barlangos epizód (1Sám 24) például – követve a zsolttárfeliratot – az 56. zsolttárt szokta illusztrálni: ehhez kapcsolódva tűnik fel a jelenet egy 14. századi, katalán mesternek attribúált miniatúráján

(Párizs, BnF, Latin 8846, fol. 98v) és egy 15. század végén, Párizsban illuminiált psalteriumban is (New York, The Morgan Library and Museum, M. 934, fol. 87v). A *Mátyás-Graduale*-ban ez a jelenet a 17. zsolttárból vett introitust kíséri (fol. 95r), lásd a következő bekezdést.

67 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 98.

68 A bevonulóének: „Oltalmazóm lett az Úr és kivezetett a szabad térre engem, megmentett, mert kedvét lelte bennem. PsV: Szeretlek, Uram, én erőm: Uram, én erősségem, menedékem és megszabadítóm.” (Zsolt 17,19–20, 2–3.)

(1Sám 23,19–28).⁶⁹ A barlangos történetet Lyra ugyan nem említi, az Ószövetségben azonban közvetlenül ez után a fejezet után következik.

A másik jelenet, amelynek a témája az Ószövetséggel összeolvasva viszonylag könnyen azonosítható, a pünkösöd utáni 12. vasárnap D iniciáléja (17. kép). A háttér jobb oldalán a fára felakasztott férfit már Soltészné is Achitófelként azonosította.⁷⁰ Dávid áruló tanácsosa, aki az apjával szembe forduló Absalom mellé állt, látva, hogy Absalom nem hallgat rá, és vereséget fog szenvedni, felakasztotta magát (2Sám 17,23). Az út közepén vérbe fagyva heverő katoná is pontosan azonosítható, nem csupán az apa és fia közötti „csata véres kimenetelére” utal, ahogy Soltészné gondolta. Amazáról van szó, Dávid egyik unokaöccséről, akit Dávid egy másik unokaöccsét, Joábot félreállítva nevezett ki a hadsereg élére, és Seba lázadásának leverésére küldött. Joáb azonban bosszúból leszúrta, és ezután „Amaza ott feküdt vérben az út közepén” (2Sám 20,12) – éppen úgy, ahogy a miniatúrán látható. A várból kivonulók pontos kiléte már nem egyértelmű. Lehet a Dávid ellen induló Absalom, de akár a Seba lázadásának leverésére készülő csapat is. A két, biztonsággal azonosítható esemény közül csak az egyiket említi Lyra a bevonulóénekek forrásául szolgáló 69. zsoltár kommentárjában.⁷¹ Lyra a teljes zsoltárt Dávid és Absalom küzdelmének kontextusában értelmezi, és az introitusban is felcsendülő 3. sornál Absalom halála mellett Achitofel öngyilkosságát is megemlíti.⁷² Amaza meggyilkolásáról azonban nem szól.

Annak ellenére, hogy a fent bemutatott két esetben a bevonulóénekekben felcsendülő zsoltárrészleteknek a *Postillában* megrajzolt történeti kontextusa csak részben van fedésben a kapcsolódó miniatúrákon megfestett jelenetekkel, érdemesnek tartom két nehezen azonosítható narratív Dávid-jelenet értelmezését Lyra kommentárjára támaszkodva megkísérelni. Az egyik a pünkösöd utáni 16. vasárnap M iniciáléjának ábrázolása (18. kép). A kép bal oldalán hatalmas sereg gyülekezik, az előtérben négy fegyveres alak vonul, a kép jobb szélén, a sziklák között további katonák bújnak meg. A háttérben emelkedő dombon két páncélos alak térdel, és imádkozik az Atyához, mögöttük egy másik sereg sorakozik. A bevonulóénekek a 85. zsoltár

21. Az idős, imádkozó Dávid és a fürdőző Betsabé
Graduale romanum, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 193v

első sorait idézi.⁷³ A kulcsot a jelenet értelmezéséhez Lyrának a 2. sor „quoniam sanctus sum” passzusához fűzött magyarázata jelenti, miszerint az Dávid Saul irányába tanúsított ártatlanságára vonatkozik, hiszen kétszer is megkegyelmezett neki.⁷⁴ Lyra itt egyrészt a már említett barlangos epizódra hivatkozik (1Sám 24), másrészt arra az esetre, amikor Dávid belopózott az őt üldöző Saul táborába, és alvó ellensége feje mellé szúrta a lándzsáját (1Sám 26). Minthogy a barlangos epizód egy már tárgyalt miniatúrának a témája, inkább a másik történettel érdemes összefüggésbe hozni az M iniciálé ábrázolását. Az egyértelmű, hogy a miniatúra nem a megkegyelmezés pillanatát jeleníti meg, annak előzményeivel azonban már jól összezseng, amit a képen látunk. Sámuel könyve szerint Dávid Hachila dombján rejtőzködött, amikor Szif lakói ismét jelentették hollétét Saulnak, aki háromezer férfival indult a keresésére (1Sám 26,1–2). A hatalmas sereg és a dombtetőn imádkozó Dávid alakja is megfelel ennek az ószövetségi részletnek.

69 LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 38v.

70 SOLTÉSZ 1980 [ld. 5. j.] 118.

71 A bevonulóénekek: „Isten, fordítsd figyelmedet segítségemre: Uram, siess megsegítésemre: jöjjenek zavarba és szégyenüljenek meg ellenségeim, kik életemre törnek. PsV: Hátráljanak meg és valljanak szegyet, kik bajt kívánnak nekem.” (Zsolt 69,2–4.)

72 LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 121v.

73 „Könyörülj rajtam, Uram, hisz hozzád kiáltok egész nap, mert te, Uram, jóságos és kegyes vagy, nagy irgalmú mindazokhoz, kik téged segítségül hívnak.” (Zsolt 85,3,5,1.)

74 „Id est innocens erga saulem. quod patet ex hoc quod cum saul persequeretur david actu: saluauit eum bis a morte. ut habetur primo Regum xxxiii et xxvi.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 157v.)

22. Imádkozó Dávid. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 149r

23. Hamat királyának fia hódol Dávid előtt
Graduale romanum, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 103r

A másik miniatúra, amelynek témáját Lyra kommentálja alapján kísérlem meg azonosítani, a pünkösd utáni 3. vasárnap R iniciáléját díszíti: egy várból kivonuló sereget ábrázol, élükön arany sisakos-koronás vitézzel (19. kép). Előttük három lándzsás katona áll, a háttérben egy másik sereg foltja látszik. Soltészné a vár előtt kanyargó folyó motívumából kiindulva Dávid és Absalom harcának azzal a mozzanatával azonosította a jelenetet, amikor Dávid két hírvívője tanácsára átkelt a Jordánon.⁷⁵ Lyra szerint azonban a 24. zsoltárt, amelyből az introitus idéz, abban az időben írta Dávid, amikor Saul üldözte.⁷⁶ A miniatúra témájának meghatározásához pedig Lyrának az a megjegyzése adhat irányt, amelyet a zsoltár 17. sorához fűz (ez a sor a bevonulóénekekben ugyan nem hangzik el, de az előtte lévő és az utána lévő igen). Eszerint a gyötrelmek számosságát felpanaszló passzus arra vonatkozik, hogy Saul megbízásából sokan üldözték Dávidot, ahogy ez a Szif és Keila lakóiról szóló fejezetekből is kitűnik.⁷⁷ Sámuel 1. könyve két esetről is beszámol, amikor Szif lakóinak jelentésére Saul a seregével Dávid keresésére indult (1Sám 23,19–25, 1Sám

26,1–3). Mivel az egyik ilyen epizód a fol. 95r már tárgyalt miniatúrájának az előterében látható (16. kép), a másik történet pedig jobban illik az M iniciálé előbb vizsgált ábrázolására (18. kép), valószínűbb, hogy az R iniciálé témája Dávid kivonulása Keila városából, a háttérben Saul gyülekező seregével. Dávid, annak ellenére, hogy ő szabadította fel Keilát a filiszteusok ostroma alól, kénytelen volt elhagyni a várost, mert Saul azzal fenyegetett, hogy lerombolja azt, és ezért Keila lakói kiszolgáltatták volna Dávidot Saulnak (1Sám 23,1–13).

Van két olyan ábrázolás, amely az imádkozó Dávid alakját narratív elemekkel ötvözi – és ezek ismét csak összefüggésbe hozhatók Lyra kommentárjával. A pünkösd utáni péntek R iniciáléjában a vártorony ablakán kihajló idős Dávid látható, amint az Úrhoz imádkozik, míg a váruddvaron három figura diskurál (20. kép). Soltészné szerint a képen Dávid azt az esetet idézi fel imájában, amikor fiatalkorában az ablakon át menekült Saul emberei elől.⁷⁸ A miniatúra azonban sokkal inkább az introitusban⁷⁹ énekelt 70. zsoltár szavainak feleltethető meg, ahol Dávid így szól: „Öregkoromban se taszíts el

75 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 100.

76 LYRA 1485 (ld. 14. j.) 2. köt., fol. 52r. A bevonulóénekek: „Tekints reám és irgalmazz nekem, Uram, mert elhagytattam és szegény vagyok: nézd megalázottságomat és szenvedésem: bocsásd meg minden vétkeimet, én Istenem. PsV: Hozzád emelem, Uram, lelkeimet, Istenem, te benned remélek, ne hagyj, hogy megszégyenüljek.” (Zsolt 24,16, 18, 1–2.)

77 „(Tribulationes cordis mei multiplicatae sunt) quia in favorem saulis

multi persequabant david sicut patet in i. regum de cypheis et habitatoribus ceyle.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 53r.)

78 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 90.

79 „Teljék el szájam dicséretteddel, alleluja hadd énekeljem, alleluja: örvendezik majd ajkam, ha neked énekelek, alleluja, alleluja. PsV: Uram, te benned remélek, soha meg ne szégyenüljek, igazságodban szabadíts meg és ments meg engem.” (Zsolt 70,8, 23, 1–2.)

24. Imádkozó Dávid. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 58r

25. Imádkozó Dávid. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 107r

magadtól, akkor se hagyj el, ha erőm elfogy! Ellenségeim úgyis megszólhatnak, szemmel tartanak, ellenem beszélnek.” (Zsolt. 70,9–10). A *Postilla* alapján pedig pontosan be is azonosítható, hogy kik a várudvaron Dávid „ellen beszélők”. Lyra az egész zsoltárt Dávid és Absalom küzdelmének kontextusában értelmezi, a fent is idézett 10. sort pedig a Dávid vesztére törő Achitófel és Absalom tanácskozására vonatkoztatja.⁸⁰

A másik miniatűrán az időős Dávid imádkozó alakja mögött a háttérben a fürdőző Betsabé meztelen figurája jelenik meg (21. kép). A pünkösd utáni 22. vasárnap introitususa a 129. zsoltár első sorait idézi.⁸¹ Soltészné helyesen jegyezte meg, hogy itt nem a szokásos narratív jelenetről van szó, amikor Dávid meglesi a fürdőző Betsabét, hanem „a női akt a Dávid király bűnére emlékeztető szimbólum”.⁸² A zsoltár szövegén túl ebben az esetben kivételesen a képi hagyomány is segíthette a kompozíció kialakítását. A 129. zsoltár ugyanis egyike a hét bűnbánati zsoltárnak, amelyeket a hóraskönyvekben gyakran vezetett be a Dávidot és a fürdőző Betsa-

bét ábrázoló miniatúra (igaz, nem közvetlenül ehhez a zsoltárhoz kapcsolódóan). Az összefüggés azonban ebben az esetben is kimutatható Lyra kommentárjával. Ő maga ugyan inkább amellett van, hogy a megszólaló Izrael népének a babiloni fogságból való szabadulásáért könyörög, de a zsoltármagyarázatot azzal vezeti fel, hogy sokak szerint itt Dávid imádkozik feloldozásért a Betsabéval elkövetett házasságtörés és Uriás meggyilkolása után.⁸³

Mindezekből megállapítható, hogy a Dávid életéből vett jelenetek és Lyrának a kapcsolódó zsoltárrészletekhez fűzött kommentárjai csak részben olvashatók össze. Ennek hátterében azonban, úgy vélem, nem az áll, hogy ezekben az esetekben a koncipiátor figyelmen kívül hagyta Lyra kommentárját, hanem inkább praktikus okokra vezethető ez vissza. Egyrészt a különböző zsoltárokhoz fűzött magyarázataiban Lyra gyakran ugyanazt az eseményt jelöli meg a szöveg történeti kontextusaként. Másrészt a Dávid életéből vett narratív jelenetekhez és az imádkozó alakos képek nagy részé-

80 „(Et qui custodiebant animam meam) id est vitam meam scilicet achitophel et consimiles, qui fuerant prius consilarii David, et custodes sui corporis (consilium fecerunt in unum) id est cum ipso absalon ad me iugulandum [...]” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 122v.)

81 „Uram, ha a vétkeket figyelembe veszed, Uram, ki állhat meg előtted? Ám tenálad bocsánat vagy, Izrael Istene! PsV: Mélységekből kiáltok hozzád, Uram: Uram, hallgasd meg szavamat.” (Zsolt

129,3–4, 1–2.)

82 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 144.

83 „De materia vero huius psalmi dicunt aliqui quod est oratio ipsius David pro liberatione a peccatis adulterii cum bersabee et homicidii urie. sed finis psalmi videtur magis pretendere quod sit oratio pro liberatione populi israel a Babilonica captivitate [...]” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 2. köt., fol. 237r.)

26. Imádkozó Dávid. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 123v

hez kapcsolódó bevonulóénekek sokszor ugyanabból a zsoltárból idéznek. Így például a 85. zsoltár első sorai hangzanak fel a pünkösd utáni 15. és 16. vasárnap introitusában is: az előbbi a páncélban imádkozó Dávid alakja kíséri (22. kép), az utóbbit – ha helyes az azonosításom – a Hachila dombján tartózkodó Dávidot és Saul ellene felvonuló seregét ábrázoló miniatúra díszíti (18. kép). Ráadásul itt is számításba kell venni a *Graduale* mára elveszett első kötetét, így tovább emelkedik azoknak a miséknek a száma, amelyeknek az introitus-a ugyanabból a zsoltárból származik, sőt, szövegük többször teljesen meg is egyezik.⁸⁴

Ez lehet a háttérben a pünkösd utáni 4. vasárnap D iniciáléja témaválasztásának is (23. kép). Soltészné meggyőzően azonosította a jelenetet azzal az epizóddal, amikor az immár királlyá felkent Dávid előtt hódol Hamat királyának, Tounak a fia, és arany-, ezüst- és bronzedényeket ajándékoz neki (2Sám 8,9–10).⁸⁵ A miniatúrán az előtér két alakja a hadjáratok során zsák-

mányolt kincseket veszi számba (2Sám 8,7–8, 11–12). Ezeket az eseményeket Lyra kommentárja nem említi, amikor a bevonulóének forrását, a 26. zsoltárt elemzi.⁸⁶ Lyra – Jeromost követve – arra az időszakra keltezi a zsoltárt, amikor Saul már meghalt, de Dávidot még nem kenték fel királlyá, és az egyes sorok magyarázatában is csak a miniatúrán ábrázolt epizódnál korábbi eseményekről szól (2Sám 5, 2Sám 6).⁸⁷ A 26. zsoltár szövegét ugyanakkor nem kevesebb, mint öt ünnepnap introitus-a is felhasználja: a nagyböjt 2. és 5. hetének keddjén, a húsvét utáni 7. vasárnapon, valamint a pünkösd után 4. és 5. vasárnapon is ebből a zsoltárból idéz a bevonulóének. Elképzelhetőnek tartom, hogy a Lyra kommentárjával egyező témát – például a zsoltár illusztrációs hagyományának is megfelelő *Dávid felkenését*⁸⁸ – az első, elveszett kötetben már felhasználták, és ezért került a fennmaradt második kötetben a pünkösd utáni 4. vasárnap iniciáléjába egy olyan, Dávid életéből vett jelenet, amely nem azonos a *Postillában* emlegetett történeti események egyikével sem, de a Bibliában viszonylag közel esik hozzájuk az elbeszélése. A meglévő kötetben az ugyanezt a zsoltárt felhasználó másik két introitus illusztrálását már egyszerűbben oldották meg: ezeket az imádkozó Dávid alakja kíséri (24–25. kép).

Szemmel láthatóan tehát a koncipiátor és a miniatör is arra törekedett, hogy minél változatosabban, a lehető legkevesebb ismétlés nélkül oldja meg a témaválasztás és a komponálás feladatát. Az imádkozó Dávid alakja ugyan még így is többszörösen visszatérő eleme lett a képciklusnak, de a miniatör mindent elkövetett, hogy mindig máshogy jelenítse meg az ismétlődő témát: akár Dávid öltözékét, akár testtartását vagy a környezetét nézzük, nincs azonos részlet az imádkozó királyt ábrázoló miniatúrák között. A változatossá tételben pedig az a két módszer is segítette, amely a képciklus egészének megalkotását jellemzi: a fol. 76v és a fol. 193v esetében – ahogy erről már volt szó – Lyra kommentárja (20–21. kép), a fol. 58r és fol. 123v ábrázolásánál pedig az introitus szövegének szó szerint vétele. A fol. 58r iniciáléjában a „neked szól szívem” (Zsolt 26,8) passzusnak megfelelően Dávid egy szívet fog a kezében (24. kép), a fol. 123v miniatúráján pedig az „Úr oltalmazza lelke-

84 Például nemcsak a pünkösd utáni 2. vasárnap bevonulóéneke származik a 17. zsoltárból (16. kép), hanem az elveszett első kötetben helyet kapó hetvenedvasárnapé, és a nagyböjt 5. hetének szerdájáé is. A pünkösd utáni 10. vasárnap bevonulóéneke pedig szó szerint megegyezik a hamvazószerda utáni csütörtök introitusával (Zsolt 54,17, 18, 20, 23, 2–3).

85 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 102.

86 A bevonulóének: „Az Úr az én világosságom és üdvösségem, kitől kellene félnem? Az Úr oltalmazza életemet, kitől kellene remegnem? Ellenségeim, akik szorongatnak, maguk botlanak meg és elesnek. Psv: Ha táborok kelnek is ellenem, nem ijed meg szívem.” (Zsolt 26,1–3.)

87 LYRA 1485 (ld. 14. j.) 2. köt., 54r–55v.

88 LEROQUAIS 1940–1941 (ld. 65. j.) 1. köt., XCV; BÜTTNER 2004 (ld. 65. j.) 19.

27. Gherardo és Monte di Giovanni: Imádkozó Dávid és jelenetek az életéből. *Biblia-Psalterium*, 1490 körül
Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 15.17. fol. 2v–3r

met” sor (Zsolt 53,6) ihletésére a lelkét szimbolizáló kis meztelen alakot tart a jobbájában (26. kép).

Dávid alakjának és történeteinek e hangsúlyos jelenléte a *Graduale* képciklusában – a miniatűrök több mint egy negyede, 47-ből 13 köthető hozzá – joggal veti fel a kérdést, hogy nem egy tudatosan kialakított, az uralkodói reprezentáció szolgálatába állított alprogramról van-e szó, ahogy ezt Soltészné értelmezése is sugallta.⁸⁹ Egy Mátyás számára készült másik kódex, a firenzei Biblia harmadik, a zsoltárokat és az Újszövetséget tartalmazó kötetének kettős címlapja eklatáns példája annak, hogy hogyan bővítették ki az imádkozó Dávid zsoltároskönyveknél megszokott témáját úgy,

hogy az Mátyás hatalmi reprezentációját szolgálhasa (27. kép).⁹⁰ A firenzei kódexben a Gherardo és Monte di Giovanni által festett kettős címlap komplex ikonográfiája Dávid alakján és történetén keresztül fogalmazza meg Mátyás „külpolitikai »hitvallását«” és érvel legitimitása mellett.⁹¹ A *Graduale* Dávid-ciklusa ugyan mindenképp a firenzei Psalterium-Bibliától függetlenül született meg, hiszen Mátyás halálakor a kódex befejezetlenül maradt Firenzében, mégis érdemes egymás mellé tenni a kettőt, hogy mérlegelni tudjuk, a flamand mester Dávid-ábrázolásai mennyiben lehettek a Mátyás mint *Novus David* ideológia hordozói. Az összevetésből egyértelmű, hogy a *Graduale* Dávid-ciklusából

89 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 35–37.

90 Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 15.17. fol. 2v–3r.

91 Pócs Dániel: Exemplum és analógia: A firenzei Psalterium-corvina kettős címlapjának narratív struktúrája. In: *Uralkodók és corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállításának alapításának 200.*

évfordulóján / Potentates and Corvinas: Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library. Kiállítási katalógus. Szerk. KARSAY Orsolya. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2002. 71–79; Pócs Dániel: *A Didymus-corvina: Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2012. 170–177.

28. Hódolat a feszület előtt. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 111r

hiányoznak azok az elemek, amelyek segítségével az ábrázolások önmagukon túlmutatóan Mátyásra vonatkoztathatók lennének. A legszembetűnőbb, hogy a *Graduale* Dávid-ábrázolásain nincs semmiféle Mátyásra tett utalás. Míg a firenzei miniatúrán Mátyás két másik kortárs figura, VIII. Károly francia király és egy vitatott azonosságú személy (talán Corvin János)⁹² társaságában az ószövetségi események szemléltőjeként jelenik meg, a *Graduale* miniatúráin – és ez nemcsak a Dávid-jelenetekre igaz, hanem a flamand mester többi miniatúrájára is – se portré, se felirat, se embléma, sőt, a címlap címerábrázolását leszámítva semmilyen

heraldikai elem nem utal a királyra.⁹³ Továbbá hiányzik a *Graduale* Dávid-jeleneteiről a ruházatoknak az a tudatos és következetes megkülönböztetése is, amelynek segítségével a firenzei miniatúroknak sikerült a filiszteusokat Mátyás mindkét ellenségével megfeleltetniük: a bal oldali képen a törökökkel, a jobb oldalin III. Frigyes német-római császár seregeivel.⁹⁴ Noha turbános és nyugati páncélba öltözött alakok egyaránt feltűnnek a flamand mester képein is, a következetesség hiánya megakadályozza a hasonlóan pontos megfeleltetéseket. A feltehetően a Hachila dombjára menekült Dávidot és az őt üldöző Saul seregeit ábrázoló miniatúráin például (18. kép) egymás mellett látunk az előtérben egy teljesen nyugati páncélzatot viselő figurát, mellkasán a kereszt jelével, illetve egy másik alakot nyugati páncélban és turbánban, előttük pedig egy zöld nadrágos, piros zubbonyos, sisakos férfi mellett egy kaftános-turbános alakot. Ezeknek az alakoknak az elsődleges azonosítása is bizonytalan – a történet alapján leginkább Szif lakói lehetnek, akik Dávid hol-létét elárulták Saulnak –, a kortárs – Mátyás kori – viszonyokra való vonatkoztatásuk pedig egyenesen lehetetlen. Noha Soltész né muzulmánként határozta meg a két turbános alakot,⁹⁵ az ugyanilyen fejfedőt viselő, egyértelműen zsidóként azonosítható figurák a *Graduale* más miniatúráin ezt cáfolják (például 1–2. és 4. kép). Úgy tűnik tehát, hogy se az imádkozó Dávid alakjához, se a sokszor nehezen azonosítható narratív jelenetekhez nem társult az uralkodói reprezentációt szolgáló többletjelentés. A *Graduale* Dávid-ciklusa szerves része a Lyra kommentárja alapján kialakított képciklusnak, a témaválasztásoknál és a miniatúrák megkomponálásánál az elsődleges szempont a változatosság, az ismétlések elkerülése volt – ez eredményezhette a *Postilla* szövegétől való eltéréseket is.

92 A figura azonosításának kérdéséhez lásd POGÁNY-BALÁS Edit: Észrevételek a firenzei Psalterium-Corvina három történeti alakja ikonográfiai meghatározásaihoz. *Művészettörténeti Értesítő*, 26. 1977. 279–85; Pócs 2002 (ld. 91. j.) 73.

93 Ez alól egyedül a lombard stílusú miniatúra lehet kivétel (33. kép), ahol az I. iniciálé szarát alkotó balluszeren a kígyót fojtogató gyermeket régóta a gyermek Herkulussal azonosítják (BERKOVITS Ilona: Egy korvina miniatúra. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 254; SOLTÉSZ 1980 [ld. 5. j.] 56). Herkules szerepe Mátyás hatalmi reprezentációjában jól ismert (lásd újabban Dániel Pócs: Il mito di Ercole: Arte fiorentina al servizio della rappresentazione del potere di Mattia Corvino. In: *Mattia Corvino e Firenze: Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*. Catalogo della mostra. A cura di Péter FARBAKY et al. Firenze, Firenze Musei–Giunti, 2013. 222–229; Valery REES: Transformation and Self-Fashioning: Matthias Corvinus and the Myth of Hercules. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 1. 2005. 167–186). Így, ha az azonosítás helytálló, ez a részlet kivételesen az uralkodóra

– esetleg törvénytelen fiára, Corvin Jánosra – vonatkoztatható (lásd Franz-Joachim VERSPOHL: Kleinform-Großform: Italianisches Formgefühl und Ungarisches Anspruchsniveau: die Kunstentfaltung am Hof des Matthias Corvinus. In: *L'Europa e l'arte italiana: Per i cento anni dalla fondazione del Kunsthistorisches Institut in Florenz. Convegno internazionale, Firenze, 22–27 settembre 1997*. A cura di Max SEIDEL. Venezia, Marsilio, 2000. 166.) Több nyitott kérdés is megnehezíti azonban a döntést, hogy itt valóban hatalmi szimbólumról van-e szó. Miért csak egy kígyót tart a kezében, eltérően a mítosztól? Hogy kapcsolódik az Igéret földjére való bevonulást ábrázoló iniciáléhoz? Ki a másik, lanton játszó és kezében pórázon kutyát tartó gyermek? Berkovits Ilona és Soltész Zoltánné Orpheuszként azonosították, de nem magyarították meg, miért jelenik meg gyerekként, és miért csak egy feje van Cerberusnak: BERKOVITS 1959 (ld. 93. j.) 254; SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 56.

94 Pócs 2002 (ld. 91. j.) 77; Pócs 2012 (ld. 91. j.) 173, 177.

95 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 126.

A *Postillára* alapozott értelmezés határai

Nicolaus de Lyra *Postillája* a *Graduale* számos különös ikonográfiájú miniatúrájának témaválasztására szolgált magyarázatul, és segítette megvilágítani a Dávid-ciklus kialakításának több kérdését is. Természetesen a miniatúrák egy jó része továbbra is megérthető az introitus (fol. 10r, 37r, 72r, 90r, 119r, 161r) vagy annak tágabb szentírási szövegösszefüggése alapján (fol. 14r, 17v, 22r, 115v, 176r). Lyra kommentárja azonban ezekben az esetekben is összecseng a képi megjelenítéssel.⁹⁶ Ezen túl azonban van néhány olyan, magyarázatra szoruló miniatúra, amelynek a megfejtését nem segíti a *Postilla* szövege. A pünkösd utáni 6. vasárnap D iniciáléjának a tengelyében a Gnadenstuhl-típust idéző Szentháromság-ábrázolás áll, azzal a különbséggel, hogy az Atya nem trónol, hanem félalakja egy vár bástyájából emelkedik ki, kezében pedig nem a keresztet tartja, hanem egy pálcát (28. kép). A kereszt mellett baloldalt térdelő, adoráló, disputáló alakok csoportja látható. A bevonulóéneket a 27. zsoltár sorait idézi.⁹⁷ Lyra a Dávidnak tulajdonított zsoltárt az ószövetségi király életére vonatkoztatva értelmezi, történeti kontextusául azt az időszakot jelöli ki, amikor Dávid kénytelen volt elmenekülni Jeruzsálemből Absalom elől (2Sám 15).⁹⁸ A fent elemzett, Dávidot ábrázoló miniatúrák analógiájára joggal várhatnánk, hogy az iniciálé Dávid és Absalom konfliktusának valamely epizódját vagy legalábbis az imádkozó Dávidot jeleníti meg. Ezúttal azonban, számomra egyszóval rejtélyes okból, a kép témájának kiötlője figyelmen kívül hagyta a *Postilla* értelmezését. Soltesz szerint a kompozíciót az aznapi olvasmány, Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levele ihlette (Róm. 6,3–11), amely arról szól, hogyan szabadította meg Krisztus kereszthalálával az emberiséget a bűntől.⁹⁹ Nem ez lenne az egyetlen miniatúra a *Graduale*-ben, amely az introitus szövege helyett az aznapi olvasmányon alapul. A pünkösd utáni szombat C iniciáléjában (fol. 79v) a zsidók aratás utáni hálaadó szertartása jelenik meg, hűen követve a Leviták könyvéből vett aznapi olvasmányok szövegét (Lev 23,9–11, 15–17, 21; Lev. 26,3–12), miközben az

29. A gondolataiba merülő Atyaisten. *Graduale romanum*, 1480-as évek Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 197r

aznapi introitus épp Pál rómaiakhoz írt levelének egyik sorát idézi (Róm 5,5). Elképzelhető tehát, hogy a fol. 11r esetében is az olvasmány ihlette a miniatúra témáját, de nem ez az egyedüli lehetséges szöveges forrása az ábrázolásnak. Lyra kommentárjával szemben ugyanis a zsoltármagyarázatok hagyományosan a szenvedő Krisztusra vonatkoztatva értelmezik a 27. zsoltárt, Jeromos egyenesen a keresztről az Atyához kiáltó Megváltót látja a megszólalóban.¹⁰⁰ Ezt az interpretációt támogathatta a bevonulóéneket elején felcsendülő 8. sor „protector salvationum christi” passzusa is: adta magát, hogy a felkent jelentésű „christus” szót Krisztusra vonatkoztassák. És ez el is vezet a kép harmadik lehetséges ihlető forrásához: az introitus szövegéhez. Nem Krisztus alakja lenne ugyanis az egyetlen részlete a miniatúrának, amelyet a bevonulóéneket szavai inspiráltak: az Atyaisten sajátos megformálása is az introitus szövegére vezethető vissza. A bástya, amiből félalakja kiemelkedik, a bevonulóéneket elején elhangzó „erős-

96 Kivételesen a pünkösd utáni keddi iniciáléja (a fol. 72r), az introitus szövegének forrása, Ezdrás Jeromos által apokrifnek ítélt 4. könyve ugyanis nem szerepel a *Postillában*.

97 „Az Úr az ő népének erőssége és felkentjének megmentő védelmezője, mentsd meg, Uram, és áldd meg örökségedet és kormányozd mindörökké. PsV: Hozzá kiáltok, Uram, Istenem, ne fordulj el szótlanul tőlem, hogy ne legyek, ha néma maradsz hozzám, olyan,

mint aki sírverembe száll.” (Zsolt 27,8–9, 1.)

98 LYRA 1485 (ld. 14. j.) 2. köt., fol. 55v–56r.

99 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 106.

100 Jeromos 1884 (ld. 12. j.) 11. köt., 363–366; CASSIODORUS 1679 (ld. 12. j.) 2. köt., 91; *Biblia cum glossa ordinaria* 1481 (ld. 12. j.) 2. köt., fol. 243r–243v; LOMBARDUS 1478 (ld. 12. j.) fol. 62v–63v.

30. Jézus vezeti a népét. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 26r

ség”-et (*fortitudo*) szimbolizálja, minthogy hagyományosan ez volt az Erő (*Fortitudo*) megszemélyesítésének attribútuma. Az Atyaisten kezében tartott pálca pedig az introitus „kormányozd mindörökké” passzusára mehet vissza. Az is lehetséges, hogy e három potenciális ihlető forrás – az introitus szövege, a zoltármagyarázatok és az aznapi olvasmány – együttesen inspirálta a miniatúra témáját és kompozícióját.

Nem használta a *Postillát* a koncipiátor a kódex utolsó miniatúrájához sem. A pünkösdi utáni 23. vasárnap D iniciáléjában egy szőnyeggel leterített asztal mögött az Atyaisten trónol, fejét a gondolkodás gesztusaként a jobb kezébe hajtva (29. kép). Előtte nyitott könyv fekszik, két oldalán lilium és kard. Az Atyaisten testtartása a Jeremiás próféta könyvéből vett introitusra mehet

vissza, a lilium és a kard *Utolsó ítélet*-ábrázolásokról ismerős motívumát azonban nem magyarázzák meg a bevonulóének szavai.¹⁰¹ És ezúttal nem segít az értelmezésben Lyra kommentárja sem: sem a Jeremiás könyvének idézett részéhez, sem a 84. zoltárhoz fűzött magyarázatában nem találunk olyan megjegyzést, amely indokolná az irgalmasságot és igazságosságot szimbolizáló motívumok jelenlétét.¹⁰² Szerepeltetésüknek két lehetséges okát látom. Egyrészt inspirálhatta a bevonulóénekben is felcsendülő 84. zoltár – igaz, itt nem énekelt – 11. sora, amely így hangzik: „Misericordia et veritas obviaverunt sibi, justitia et pax osculatae sunt.” Másrészt magyarázhatja az év utolsó, 24. vasárnapján elhangzó evangéliumi részlet is, amely az utolsó ítéletet jövendöli meg (Mt 24,15–35). Jóllehet a

¹⁰¹ „Így szól az Úr: Én a békeesség gondolatait gondolom és nem a sanyargatáséit: hívjatok segítségül és én meghallgatlak titeket: és hazavezetlek fogságtokból bármely helyről. PsV: Megáldottad,

Uram, a te országotat, véget vetettél Jákob fogságának.” (Jer 29,11, 12, 14, Zsolt 84,2.)

¹⁰² LYRA 1485 (ld. 14. j.) 2. köt., fol. 154v–157v, 3. köt., fol. 307v–308v.

23. vasárnaphoz másik evangéliumi passzus tartozik (Mt 9,18–26), a *Mátyás-Graduale*ban a 23. vasárnap énekei egyben az utolsó vasárnapnak is az énekei, ahogy erről a kódex utolsó oldalán olvasható rubrika is tájékoztat (fol. 201r).

A koncipiátor és a miniátorok

Az eddigi elemzésből a kivételek ellenére is egyértelmű, hogy a *Mátyás-Graduale* képi ciklusának koncipiátora a témák kitalálásakor elsősorban Nicolaus de Lyra biblia-magyarozatára támaszkodott. Humanista műveltségnek nincs nyoma a képeken. A képtémák meghatározása komolyabb teológiai felkészültséget nem kívánt, a megbízható latitudás mellett csak a mise és a Biblia szövegének beható ismerete, illetve a széles körben elterjedt és könnyen hozzáférhető *Postillá*ban való tájékozódás szükségeltetett hozzá. Mindez egy laikus mesztől nem feltétlenül várható el, egy szerzetesminiátor kompetenciáját azonban nem haladta volna meg.

Két miniatúrán is tetten érhető, hogy nem a flamand mester volt a képtémák kiötlője.¹⁰³ Az egyik a részletesen elemzett O iniciálén a jobb oldali nyíl felirata (12. kép), ahol a miniátor – mint volt róla szó – feltehetően félrelavasta az instrukcióban a bibliai szöveg által inspirált „imminutio populi” kifejezést, és ehelyett írta a furcsa „mutatio populi” szókapcsolatot. Hasonló tévesztés állhat a húsvét utáni szombat énekeit nyitó E iniciálé ábrázolásának háttérében (30. kép). A miniatúra bal oldalán Krisztus vezet a híveket, jobbáiban Szent Péter karját tartva, míg a jobb oldalon angyalok zenélnek és énekelnek. A bevonulóénekek a 104. zsolnárból idéz: „Kivezette népét az Úr örvendéssel, választottait vigassággal. Áldjátok az Urat és hívjátok segítségül nevét, hirdes-

31. IV. Edvárd mestere: Az Úr megmenti Ábrahámot a káldeusok tűzéből
VINCENT DE BEAUVAIS: *Miroir de la salvation humaine*. Ford. Jean MIÉLOT, 1485 körül
Párizs, Bibliothèque nationale de France, Français 6275, fol. 33r

sétek a nemzetek közt műveit.” (Zsolt 104,43, 1). Mint láthattuk, Lyra kommentárja általában szolgál valamilyen magyarázattal Krisztus megjelenítésére (például 8–10. kép), ebben az esetben azonban egyértelműen egy ótestamentumi epizóddal köti össze a 104. zsolnárnak az introitusban elhangzó 43. sorát: a kiválasztott nép történetének azt a mozzanatát idézi fel, amikor Józsué vezetésével átkeltek a Jordánon (Józsué 3,14–17).¹⁰⁴ Minthogy hasonló esetekben, amikor Lyra egy konkrét ótestamentumi (vagy apokrif) eseményre hivatkozik, a *Graduale* miniatúrája híven követi a *Postillát* (1–2., 4. és 14. kép), valószínűnek tartom, hogy eredetileg a népet vezető Józsuét ábrázolta volna a miniatúra, és a fla-

¹⁰³ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy tudomásom szerint az egyetlen másik kódex, amelynél Lyra kommentárját hívták segítségül egyes zsolnárok illusztrálásához, szintén flamand munka: Kasztíliai Izabella breviáriumbába az ún. Drezdai imakönyv mestere festette a zsolnárokhoz tartozó miniatúrákat (London, British Library, Add. 18851; az ikonográfiához lásd James W. MCKINNON: *The Fifteen Steps and the Gradual Psalms. Imago Musicae*, 1. 1984, 35–36). A breviárium és a *Mátyás-Graduale* képciklusa között azonban aligha lehet kapcsolat. Abban a néhány esetben, amikor ugyanazt a zsolnárt (Zsolt 26, 97, 118) illusztrálják, a miniatúrák témája eltér. Valószínűtlené teszi a két kódex közötti kapcsolatot a breviárium datálása is: a zsolnáruillusztrációk az 1480-as évek második felére tehetőek, amikor a *Mátyás-Graduale* flamand mestere már jó eséllyel Közép-Európában volt. A breviárium datálásához lásd Master of the Dresden Prayer Book, Gerard David, Master of James IV of Scotland, and others: *Breviary of Isabella of Castile*.

In: *Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*. Exhibition catalogue. Ed. by Thomas KREN–SCOT MCKENDRICK. Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, 2003. 350. Kat. 100. (Thomas Kren–Maryan W. Ainsworth). A *Mátyás-Graduale* flamand mesterének közép-európai tartózkodásához lásd Johannes Franciscus de Pavinis: Szent Lipót szentté avatási eljárása során elhangzott beszéd. In: „Az ország díszére”: *A Corvina könyvtár budai műhelye*. Kiállítási katalógus. Szerk. ZSUFÁN Edina. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2020. 146–148. Kat. A2. (Nagy Eszter).

¹⁰⁴ „(Et eduxit). Hic ultimo ponuntur beneficia facta tempore iosue qui post mortem moysi eduxit populum israel de deserto et introduxit in terram promissionis de mandato domini. ut habetur iosue primo. et hoc est quod dicitur (Et eduxit) scilicet dominus (populum suum) sub ducatu iosue (in exultatione) quia multum fuit gaudium scilicet populus quando iordanis in suo transitu fuit desiccatus iosue iii. (LYRA 1485 [I. d. 14. j.] 2. kötet, fol. 194v).

32. Robinet Testard: Mars
ÉVRART DE CONTY: *Livre des échecs amoureux moralisés*, 1496–1498
Párizs, Bibliothèque nationale de France, Français 143, fol. 36r

mand miniátor olvashatta tévesen Jézusnak a Józsuéra vonatkozó instrukciót.¹⁰⁵

Ha ezek valóban a miniátor tévesztései, akkor az is egyértelmű, hogy írott, feltehetően latin nyelvű instrukciókat követett a flamand mester. Ezek nem maradtak fenn – ahogy általában máskor sem, hiányukban pedig lehetetlen megmondani, hogy pontosan mire terjedtek ki, milyen részletességűek voltak az utasítások. Csak egy-egy esetben sejthető, hogy pontosan melyik képi megoldás, melyik motívum jön a koncipiátortól, és melyik a miniátortól. Például a káldeusok tűzből megmenekülő Ábrahámot ábrázoló miniatúrájánál a kemence szerepeltetésére az írott témamegjelölés adhatott utasítást (2. kép). Az apokrif történet nem volt ismeretlen a könyvfestészetben, a *Speculum humanae salvationis* illusztrációi között az Ábrahámot a tűzből kimenekítő Isten az ősatyákat a pokol tornácáról kiszabadító Krisztus

őtestamentumi előképeként szerepel (31. kép). A kemence motívuma azonban ezeken nem jelenik meg,¹⁰⁶ csak Lyra említi a bevonulóénekekben idézett 104. zsoltár 5. sorához fűzött kommentárjában.¹⁰⁷ A *Speculum* illusztrációiról hiányzik az Ábrahám megégetését elrendelő Nimród király alakja is. Ehhez a koncipiátor gondosan fellapozta a *Postillának* azt a részét is, amelyet Lyra a 104. zsoltár-magyarozatában hivatkozott genezisfejezethez (Ter 11) írt, Nimródot ugyanis csak itt említi a kommentár.¹⁰⁸

Ezzel szemben a fent részletesen elemzett O iniciálé egyes képi megoldásai a miniátor németalföldi tanultságára vezethetők vissza (12. kép). Már a mechanikus óra esetében is elképzelhető, hogy a *Horologium Sapientiae* franko-flamand illusztrációs hagyománya alapján a miniátor választotta ezt a motívumot a világot kormányzó isteni bölcsesség szimbólumául (13. kép).¹⁰⁹ Az allegorikus figurák megformálásának is a francia és németalföldi miniatúrafestészetben találjuk meg a párhuzamait. Hasonló alakok tűnnek fel egy 1495 és 1498 közé datált, Párizsban festett zsoltároskönyv miniatúráján, az imádkozó Dávid alakja fölött az égen, annyi különbséggel, hogy a halált egy lándzsát tartó csontváz jeleníti meg, és együttesük kiegészül egy kezét tördelő, szegényes öltözetű férfival, akit az Éhínség megtestesítőjeként azonosítanak.¹¹⁰ A talpig páncélba öltözött, egyik kezében kardot, másikkban cséphadarót tartó katona különös fegyverzetének hátterében is sokkal inkább franko-flamand minták állhatnak, és nem huszita harcost vagy a népi felkelések megszemélyesítőjét kell benne látnunk.¹¹¹ A teljes páncélzat és a hosszú kard – ahogy erre Christoph Gerhardt rámutatott – eleve ellentmondanak ezeknek az azonosításoknak.¹¹² Egyes francia és németalföldi miniatúrákon és fametszeteken azonban pontosan ilyen felszerelésben jelenik meg Mars, a háború istene; az O iniciálé katonafigurája tehát egész egyszerűen a háború megtestesítője (32. kép).¹¹³

105 A Mátyásnak Firenzében készült Biblia első kötetében a Józsué könyvének – végül nem kivitelezett – explicitjéhez írt instrukció bizonyíthatja, hogy nem elképzelhetetlen egy ilyen félreolvasás (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut.15.15, fol. 125v).

106 *The Warburg Institute Iconographic Database*: PURL https://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/Speculum_intro.html.

107 Lásd 12. jegyzet. A tűzes kemence motívumát Lyra valószínűleg a *Postillában* sokat idézett zsidó bibliakommentártól, Rashitól vette át, a történetről beszámoló keresztény források közül Petrus Comestor *Historia scholasticája* és a *Glossa ordinaria* is csak tűzről beszél, kemencéről nem: Petrus COMESTOR: *Historia scholastica*. Augsburg, Günther Zainer, 1473. 1. köt., fol. 11v; *Biblia cum glossa ordinaria* 1481. 1. köt., fol. 21v; *The Complete Tanakh (Tanach) – Hebrew Bible. The Jewish Bible with a Modern English Translation and Rashi's Commentary*. Ed. and trans. by Avroham Yoseif ROSENBERG. PURL https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/8175/showrashit/true.

108 LYRA 1485 (ld. 14. j.) 1. köt., fol. 85v.

109 Lásd az 53. jegyzetet.

110 *Psalterium*, 1495–1498. New York, The Morgan Library and Museum, M. 934, fol. 18v; a figurák azonosítása: *Medieval & Renaissance Manuscripts*. PURL <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/25/77003>.

111 Az alakot Kardos Tibor azonosította először huszita harcosként, amit aztán Berkovits Ilona is átvett: KARDOS TIBOR: *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 407; BERKOVITS 1959 (ld. 93. j.) 251. Soltész Zoltánné már általánosabban, a népi felkelés megtestesítőjeként értelmezte a figurát: SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 34, 140.

112 GERHARDT 2007 (ld. 48. j.) 52–53.

113 Robinet Testard: Mars, 1496–1498. In: ÉVRART DE CONTY: *Livre des échecs amoureux moralisés*. Párizs, BnF, Français 143, fol. 36r; Antoine

33. Bevonulás az ígéret földjére. *Graduale romanum*, 1480-as évek
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 7r

A flamand miniátor mellett egy lombard mester is dolgozott a *Gradualén*. A fennmaradt második kötetbe csak egyetlen jelenetes iniciálét festett, de nagyon valószínűnek tartom, hogy az elveszett első rész dekorációjában nagyobb szerepet vállalt. Hogy miniatúrája – a sokszor a munkafolyamat végére hagyott címlaptól eltekintve

– az első a kötetben, arra utalhat, hogy hozzájárulása nem utólagos kiegészítés volt, hanem épp hogy ő kezdte a kódex kifestését, amelynek folytatását aztán valamiért a flamand mester vette át.¹¹⁴ (Természetesen az sem kizárható, hogy párhuzamosan dolgoztak.) Szerencsére az egy, ma is meglévő miniatúra alapján is megállapít-

Rolin mestere: Mars, 15. század vége. In: ÉVRART DE CONTY: *Livre des échecs amoureux moralisés*. Párizs, BnF, Français 9197, fol. 48r; Mars, Németalföld, 1484 körül. In: *Ovide moralisé*, Koppenhága, Kongelige Bibliotek, Thott 399, fol. 6v; Mars. In: *Ovide moralisé*, Brügge, 1484. Fol. 9r; Mars. In: *La Bible des poètes, Ovide moralisé*. Párizs, Antoine Verard, 1493. Fol. 4v.

¹¹⁴ A *Vitéz-Pontificale* (BAV, Ott. lat. 501), amelynek csak félig készült el a miniatúradísz, pontosan ezt a munkafolyamatot mutatja:

a címlapot a miniátor, Giovan Pietro Birago kihagyta, és utána a kötet elejéről kezdte el a munkát, amellyel nagyjából a kódex felénél hagyott fel. Ezzel szemben a *Graduale* lombard stílusú miniatúrájának utólagos kiegészítőjellege régóta elterjedt nézet a szakirodalomban: HOFFMANN 1929 (*ld. 1. j.*) 86; BERKOVITS Ilona: Egy Corvin-kódex származása: Mátyás király követe Franciaországban. *Magyar Könyvszemle*, 69. 1945. 32; SOLTÉSZ 1980 (*ld. 5. j.*) 40–41. 44.

ható, hogy azonos koncepció szerint dolgozott, mint a flamand mester: azaz ő is Lyra kommentárját követte. A húsvéthétfői énekeket nyitó iniciálé jól ismert jelenetén az ígélet földjére bevonuló zsidók láthatók (33. kép). Az előtérben megfestett kaptárral és méhekkal, illetve a háttérben ábrázolt kecskefejű pásztorral a kép híven követi az introitus szövegét, amely így szól: „Bevezetett minket az Úr a tejjel-mézzel folyó földre; az Úr törvénye legyen mindig ajkatokon” (Kiv 13,5,9). A Kivonulás könyve 13. fejezetének 8. soráig Lyra magyarázata nem ad hozzá az ábrázolás értelmezéséhez. Azonban az „És legyen az néked jel gyanánt a te kezeden” kezdetű 9. sorhoz – melynek a folytatása az introitusban is felcsendül – a következő megjegyzést fűzi: „Ennek az alkalmából [pészahkor] a zsidók ezt felírták egy papírdarabra és felkötötték a bal kezükre.”¹¹⁵ És lám, a miniatúrán a zsidókat vezető férfi bal karjáról egy mondatszalgal tekereg, rajta az „Introduxit nos dominus” felirattal. Ez a látszólag jelentéktelen részlet, amelyet nyugodtan értelmezhetnénk a középkori ábrázolási konvencióknak megfelelően egyszerűen a zsidók szájából elhangzó mondat megjelenítéseként, valójában Lyra kommentárjának szó szerint vételéről tanúskodik.

Noha ez az egy miniatúra kevés ahhoz, hogy eldöntsük, azonos-e a lombard miniatúra a koncipiátorral, vagy sem, mégis érdemes néhány szempontot megemlíteni. Egyrészt feltűnő, hogy a lombard mester mennyivel természetesebben, szervezesebben komponálja képpé az introitus és a *Postilla* szövege által ihletett elemeket. Talán csak ügyesebb volt flamand társánál, de lehet, hogy helyzeti előnye is volt: nem másvalakinek az írott instrukciói alapján kellett dolgoznia, hanem ő maga találta ki az ábrázolások témáját és formáját is. Másrészt tudunk egy Budán működő lombard miniatőről, akire ráillik a kódex ikonográfiájából kirajzolódó szellemi profil: Giovanni Antonio Cattaneo da Milano domonkos szerzetesként alkalmas

lett volna erre a feladatra. Cattaneóról a legkorábbi ismert források 1473-ból valók, amikor a milánói Sant’Eustorgio szerzetesként három miniatortanoncot is maga mellé fogadott.¹¹⁶ Legközelebb 1487-ben bukkan fel a dokumentumokban Budán mint madoccai apát, egy milánói kereskedő megbízottjaként egy kölcsönügyletben.¹¹⁷ Nem tudjuk, hogy mikor érkezett Magyarországra, és azt se, min dolgozott. Arra, hogy itt is működött miniatorként, II. Ulászló 1495-ös számadáskönyve szolgál bizonyítékkal, amely szerint 60 forintot utaltak ki neki mint a „királyi könyvek miniatórának”.¹¹⁸ Már csak azért is csábító Cattaneót a *Graduale* lombard miniatórával azonosítani, mert Francesco da Castellón kívül nemcsak a magyarországi, Mátyás kori dokumentumokból, hanem az emléktanyagból is csak egyetlen másik, stílusban jól megragadható lombard miniatort ismerünk: a *Graduale* mesterét.¹¹⁹ Természetesen biztosan Cattaneónak attribuíható művek hiányában ez a kérdés egyelőre nem eldönthető.

Összefoglalás

A miniatúrák ikonográfiai elemzéséből világossá vált, hogy ugyan a *Mátyás-Graduale* ábrázolásainak jelentős részét inspirálta Nicholas de Lyra *Postillája*, mégsem beszélhetünk koherens képi programról. A Soltész né által is megfogalmazott „alap gondolatokat” – mint amilyen a Dávid-ciklus reprezentációs szerepe, az ótestamentumi jelenetekből kibontakozó tipologikus szemlélet, vagy a különböző társadalmi osztályok képviselőivel megjelenített nép hangsúlyossága¹²⁰ – sokkal inkább a befogadó láthatja bele a visszatérő motívumokba. A képciklus nem tekinthető a bevonuló énekek szövegét megvilágító, a *Postillán* alapuló átfogó

115 „Judei occasione huius scribunt hoc in cedula et ligant in manu sinistra.” (LYRA 1485 [ld. 14. j.] 1. köt., fol. 189v.)

116 Az erről szóló szerződések Mario Marubbi publikálta: MARIO MARUBBI: Miniatura tra Lombardia e Ungheria: Riflessioni su Bartolomeo Gossi, Francesco da Castello e Giovanni Antonio Cattaneo. *Arte Lombarda*, 139. 2003. 98–99.

117 BALOGH Jolán: A madoccai apát, a „királyi könyvek miniatóra” / Der Abt von Madocsa „der Miniator der königlichen Bücher”. *Henslmann-Lapok / Henslmann-Blätter*. 1927. 5. sz. 1–2. Egyetértek Balogh Jolánnal abban, hogy azok az 1482-es dokumentumok, amelyeket Alberto Zucchi és Florio Banfi kapcsolt először Giovanni Antonio da Cattaneóhoz, nem a későbbi madoccai apátra vonatkoznak: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Adattár. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 535. 2–3. jegyzet.

118 A bejegyzést először Karl Gottlieb von Windisch közölte: KARL GOTTLIEB VON WINDISCH: Beiträge zur Lebensgeschichte des Markus

Antonius Bonfinis. *Ungarisches Magazin*, 1. 1781. 210; a számadáskönyv új, kritikai kiadásában: NEUMANN TIBOR: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak). Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 394. no. 2654.

119 Berkovits Ilona érvelt az azonosságuk mellett, de sem a rejtett önarckép ötlete, sem a vélt szignatúra nem állja meg a helyét: BERKOVITS 1959 (ld. 93. j.) 255–256. Az azonosítást 1962-es könyvében is fenntartja: BERKOVITS 1962. 66. Legutóbb Mario Marubbi vetette fel, hogy a *Graduale* észak-italiai stílusú miniatúrája lehet esetleg a kiindulópont Cattaneo oeuvre-jének rekonstrukciójához: MARUBBI 2003 (ld. 116. j.) 96. A *Graduale* lombard mestere festette egyébként a *Beatrix-Psalterium* belső miniatúráit is, ahogy ezt Mikó Árpád kutatásaiból tudjuk: MIKÓ ÁRPÁD: Beatrix királyné psalteriumának helye: Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül. *Művészettörténeti Értesítő*, 59. 2010. 265–266.

120 SOLTÉSZ 1980 (ld. 5. j.) 23, 33–37.

és szisztematikus vizuális kommentárnak sem. Egy-egy témát vagy képi motívumot ugyan egyértelműen Lyra kommentárja inspirált, de sokszor nem a *Gradualé*ban lejegyzett zsoltárversekhez, hanem az azok kontextusához fűzött magyarázat. Így például a Mattatiás tétét ábrázoló miniatúra ötletét kétségkívül a *Postillán*ak az introitusban idézett zsoltárrészhez kapcsolódó sorai adták, de az ótestamentumi eseményt Lyra egy olyan kifejezésre (a „zelus”-ra) hozza fel példaként, ami nem hangzik el az énekben (1. kép).¹²¹ Van olyan miniatúra is, amelynek témáját nem is a bevonulóének, hanem egy, a

kódexben nem is szereplő szöveg, az aznapi olvasmány szolgáltatta (fol. 79v). A koncipiátornak egy egységes ikonográfiai koncepció kialakítása helyett sokkal földhözragadtabb – de nem kis kihívást jelentő – feladata volt: ki kellett találnia azoknak a miniatúráknak a témáját, amelyek a hagyományos ábrázolással nem bíró vásár- vagy hétköznapi énekeihez kapcsolódtak. Ehhez használta fel segédeszközként Nicolaus de Lyra *Postilláját*, kikeresve a bevonulóénekekben elhangzó bibliai szöveghelyekhez vagy azok tágabb kontextusához fűzött magyarázatokat.

121 Lásd a 15. jegyzetet.

Inspired by Lyra:

On the textual source for the cycle of images in the Gradual of King Matthias

Many details of the iconography in the Gradual of King Matthias are still undetermined, due to the work's exceptionally rich decoration. In most graduals, historiated initials usually only adorned the beginnings of the most important feasts, but in this manuscript, which contains the hymns sung at masses between Holy Saturday and the end of the liturgical year, each mass opens with a large historiated initial. The majority of these, however, had no well-established iconography. Erzsébet Soltész noticed that in some cases, the miniature is a literal representation of the introit or of the text of the psalm from which it is taken. However, this does not explain the choice of theme for many of the initials. In my study, I argue that the person who conceived the iconography of the Gradual of King Matthias based the themes of the miniatures not only on the texts of the introits, but also on a well-known biblical commentary, the *Postilla litteralis super totam Bibliam* by Nicholas of Lyra.

The ideas for several themes, whose connection with the given mass has hitherto baffled researchers (e.g., Mattathias killing the idolatrous Jew, Abraham rescued by the Lord from the fiery furnace of the Chaldeans), were taken from Lyra's commentary on the biblical passage (or its closer context) in the introit. Elsewhere, curious details of certain miniatures, which otherwise faithfully follow the introit (e.g., fols. 145v, 188v), are explained by Lyra's commentary. In some cases, connecting the *Postilla* text with the illustration requires revising the themes defined

by Soltész (e.g., fols. 132r, 141v). Finally, with the help of Lyra's commentary, we can also attempt to understand how the scenes from the life of King David, which make up more than a quarter of the illustrations, were selected.

Two miniatures suggest that it was not the Flemish miniaturist who conceived the subject of the depictions: comparing the images with Lyra's commentary, it seems very likely that in these cases the miniaturist misread the instructions written by the inventor of the concept. The other master of the Gradual, the Lombard miniaturist, painted only one historiated initial in the codex, but a small detail makes it clear that he was following the same concept as the Flemish master. However, this single miniature is insufficient to determine whether the Lombard miniaturist was the inventor or not. It is worth noting that we know of a Lombard miniaturist in Buda who fits the intellectual profile suggested by the iconography of the manuscript: as a Dominican monk, Giovanni Antonio Cattaneo da Milano would have been a suitable candidate for this task.

Of course, there are limitations to the interpretation drawn from the *Postilla*; the cycle of images cannot be seen as a visual commentary on the text of the introits. The inventor used Lyra's work merely as a tool to devise themes for miniatures linked to Sundays and weekdays with no conventional form of depiction.

TÁRGYSZAVAK

Mátyás-Graduale, Nicolaus de Lyra, ikonográfia, liturgikus kódexek, miniatúraművészet

KEYWORDS

Gradual of King Matthias, Nicholas of Lyra, iconography, liturgical codices, illuminated books